

SZENTES TAMÁS

AZ ÁLLAM SZEREPE A FELGYORSULT GLOBALIZÁCIÓ KORÁBAN

A cikk az állam szerepével foglalkozik a XXI. században, különös tekintettel a nemzeti fejlesztési stratégiák kialakítására. Gazdag eszmetörténeti anyagon bizonyítja, hogy az állam szerepe a gazdaságban mindig vita tárgya volt. A XX. század egyik meghatározó irányzata a keynesi elmélet, amelyet a neoliberalizmus váltott fel a 80-as évektől. A cikk a neoliberalizmus doktrínájának részletes szakmai kritikáját tartalmazza. Egyrészt bizonyítja, hogy a neoliberalizmus nincs összhangban a közgazdaságtan liberális hagyományával, sem annak a klasszikus politikai gazdaságtanban megtalálható irányzataival, sem a XX. század eleji formájával. Ezt követően a cikk bemutatja azt is, hogy az állammal szemben fennálló jelenlegi követelményeknek sem felel meg a neoliberalizmus elmélete. Ma az államnak stratégiai szempontból a multinacionális vállalatok „szintjére kell kerülnie”, azaz egyetlen nemzetállam sem kerülheti meg a globális stratégia-alkotás szükségességét. Csak ebben a keretben tudja elhelyezni az ország versenyképességi stratégiáját. A szerző aláhúzza, hogy csak a stratégia megalkotása után lehet az állam méretéről beszélni. Megállapítja, nem az állam "mérete" a kritikus kérdés, hanem az, hogy működése mennyire hatékony és demokratikus. Nem is az a dilemma, hogy beavatkozzon-e az állam a gazdasági folyamatokba, hanem az, hogy milyen mértékben és milyen módon, vagyis csak amennyire valóban szükséges, ne erőszakosan, a piac működését megzavarva, hanem „piac-konform” módon.

1. TÖRTÉNELMI TANULSÁGOK AZ ÁLLAM SZEREPÉRŐL

Az állam szerepe a tőkés piacgazdaságok fejlődésében a történelem során, illetve az egyes országok előrehaladásának különböző szakaszaiban sokat változott. Mint közismert, az „eredeti tőkefelhalmozás”, a merkantilizmus és „korai gyarmatosítás” időszakában az állam meghatározó szerepet töltött be, hogy azután a piacgazdaság kibontakozását követően már inkább csak a magángazdaságok és a piac általános működési feltételeinek és biztonságának őrzője és gondozója legyen – legalábbis a legfejlettebb országokban.

A „későn jövő” és a legfejlettebbek utolérésére törekvő országokban az államnak és intézményeinek tevékenysége a gazdaságban, az erőforrások mobilizálása és koncentrációja terén *mindig is jelentős maradt*. Nem kevésbé volt szükség az állam közreműködésére a tőke nagyarányú koncentrációjával létrejött óriásvállalatok külföldi beruházásainak védelmében, különösen a gyarmati területeken. Háborúk idején, illetve a háborúra való felkészülés időszakában pedig minden ország esetében általános jelenség a központosítás, az állam fokozott szerepe az erőforrások elosztásában és a gazdaság irányításában.

Történelmi tanulság, hogy a piac spontán működése természetesen növeli, és nem csökkenti a termékeiket, illetve szolgáltatásaikat a piacon kínáló és értékesítő egyének, vállalatok, illetve országok közötti jövedelmi különbségeket. Ebből is következik, hogy a liberalizmus gazdaságpolitikája mindenkor a már fejlettebb országok számára

volt kedvezőbb, és a lemaradók számára kedvezőtlenebb hatású. A liberális gazdaságpolitikát rendszerint a legfejlettebb országok kormányzata propagálta és szorgalmazta, bár többnyire csak mások számára, míg azt saját maga csak szelektíven vagy következtelenül alkalmazta.

Még ha eltekintünk is az állam és az intézmények számos, kiterjedt nem-gazdasági feladataitól és tevékenységétől, történelmi tényként állapítható meg, hogy nemcsak a tőkés piacgazdaság általános feltételeinek megteremtésében (az „eredeti tőkefelhalmozás” folyamataiban) és fenntartásában volt meghatározó szerepe az államnak és intézményeinek, hanem minden olyan helyen és időszakban is, *ahol és amikor koncentrált erőfeszítésekre* volt szükség a gazdaság szerkezetének és intézményeinek átalakítása és a fejlettebb országokhoz való felzárkózása céljából. Vagyis ahol és amikor az állam és az intézmények szervezési és szabályozási tevékenysége nélkülözhetetlen volt a modernizáció, a gyors fejlődés és világgazdasági alkalmazkodás, a gyenge vállalkozói réteg támogatása, illetve átmeneti helyettesítése, a még „növendék” állapotban lévő helyi ipar vagy éppen a nagy tömegek megélhetését már nem biztosító mezőgazdaság támogatása, stb. érdekében. Ezekon felül akkor is és ott is, amikor és ahol a háborúk utáni újjáépítés, illetve a gazdasági válságból való kilábalás feladata került napirendre.

Az is történelmi tény, hogy a kapitalizmus „arculatának” a második világháború után a fejlett országokban bekövetkezett megváltozása, nevezetesen a „jóléti állam” és az ún. „szociális piacgazdaság” kialakulása egyszersmind az állam és intézményei fokozott gazdasági szerepvállalásával, a kormányzatok (keynesi) anticiklikus gazdaságpolitikájával függött össze, és hogy e változás eredményei – a neoliberais monetarista „ellenforradalom”, az annak jegyében lezajlott privatizáció, dereguláció és liberalizáció hulláma, valamint a felgyorsult globalizációs folyamat és éleződő világpiaci verseny nyomasztó hatása ellenére is –, bár kétségkívül csorbítottan és részlegesen, de a fejlett országok zömében fennmaradtak.

A nemzetgazdaság távlati fejlődésére a különböző exporttermékek, illetve exportágazatok fizikai természetüknél fogva is igen különböző hatást gyakorolhatnak aszerint, hogy mennyire serkentik a humán, illetve szellemi tőke fejlődését, a technológiai fejlődést és az input-output kapcsolatok kibontakozását, valamint az infrastruktúra fejlődését. Ezért az exportágazat (a szóba jöhető komparatív előnyök figyelembevételén túl vagy akár ellenére is) a fentieknek megfelelő kiválasztása rendkívül fontos. Ez a távlati fejlődés szempontjából is *előnyös szakosodás* megválasztásáról szóló történelmi tanulság.

A komparatív előnyök szerinti nemzetközi munkamegosztás és kereskedelem konvencionális elméletének feltételezéseit nagymértékben cáfolva, a világgazdaság története azt bizonyítja, hogy már a múltban is inkább a koncentrált gazdasági hatalmak érdekei és az általuk teremtett versenyelőnyök, mintsem egyszerűen az objektív adottságok alakították a nemzetközi kereskedelem szerkezetét. Napjainkban pedig mind a kereskedelem, mind a nemzetközi tőkeáramlás iránya egyre inkább azoktól a céltudatosan megteremtett, megteremthető versenyelőnyök alakulásától függ, amelyeket az egyes országok állama, kormányzata, vállalatainak sokasága és társadalma hoz létre. Ez a *megteremthető kompetitív előnyökről* szóló tanulság, amelyet nemcsak olyan, a természeti erőforrások tekintetében hátrányos helyzetű ország múltbeli példája bizonyít, mint Japán, hanem néhány, korábban gyengén fejlett ország újabbkori sikertörténete is, mint pl. Finnországé, Írországé és Dél-Koreáé.

Kétségtelen, hogy korunkban a globalizáció, a regionális integráció és főként a transznacionális társaságok tevékenysége nagymértékben korlátozza a gazdasági folya-

matok nemzetgazdasági keretek között történő közvetlen vagy közvetett állami szabályozásának hatékonyságát, sőt, csökkenti a lehetőségét is. Ugyanakkor azonban a gyorsan változó világgazdasági követelményekhez való strukturális és intézményi igazodás, a „nemzeti” versenyképesség megőrzése, illetve javítása, a globalizáció és regionalizálódás kihívásaira adott megfelelő válasz és a transznacionális társaságok tevékenységéből származó potenciális előnyök realizálása, valamint a hátrányok, illetve veszélyek elkerülése – paradox módon – nem csökkenti, hanem növeli az állam és az intézmények szerepét és felelősségét a gazdaságban. A kompetitív előnyök céltudatos megteremtésében kiemelkedő szerepe és feladata van az államnak, illetve az intézményrendszernek, nem különben a kedvezőbb világgazdasági pozíció megszerzése, az interdependenciák szimmetrikusabbá tétele, különösen pedig a gazdaság és társadalom belső integrálódása, illetve integráltságának megőrzése terén. Ez voltaképpen az államnak a fejlődésben játszott, a fejlődésért vállalt, illetve vállalandó felelősségéről szóló történelmi tanulság.

A nemzetek fejlődésének, világgazdasági életörésének vagy felzárkózásának belső és külső feltételei, követelményei *nem maradtak azonosak* a világgazdaság eddigi történelme során. A már fejlettebb országok léte és tevékenysége eleve megváltoztatta, kedvezőbbé vagy kedvezőtlenebbé tette azokat a külső, nemzetközi körülményeket, amelyek között az utánuk következőknek meg kellett kísérelniük a felzárkózást. Időközben pedig a technika-technológia is fejlődött, aminek következtében változott a gazdaság „motorja” – újabb tényezők, ágazatok, illetve tevékenységek vették át a dinamikus húzóerő szerepét. Már csak emiatt sem ígérhetett sikert a „későn jövő” számára az előtte járó példájának lemásolása.

A későn jövőnek már nem ugyanolyan világgazdasági követelményekhez kellett, illetve kell alkalmazkodnia, és nem azonos mértékű erőfeszítésre volt, illetve van szüksége a felzárkózáshoz, nem azonos útját kellett, illetve kell bejárnia az iparosításnak, technikai haladásnak, a szolgáltatások és kereskedelem, az oktatás és tudomány, stb. fejlesztésének. A világgazdaság „gravitációs központja” sem marad földrajzilag ugyanott, és a fejlett centrumon belül sem változatlan a vezető szerep, a hegemonia. Mindez persze nem jelenti azt, hogy ne lennének bizonyos, általánosnak tekinthető közös feltételei és követelményei a mindenkori világgazdasági alkalmazkodásnak és felzárkózásnak!

Egyik ilyen általános feltétele és követelménye a sikeres alkalmazkodásnak és felzárkózásnak a megfelelő időben tett erőfeszítés, vagyis késedelem nélkül a világgazdaság újabb fejleményeihez, illetve tendenciáihoz való igazodás, az azok nyomán adódó lehetőségek azonnali kihasználása. Ez tehát *a megfelelő időben történő cselekvésről* szóló történelmi tanulság. Tekintettel a technikai fejlődésre, a „húzóágazatok” változásaira, az azokhoz szükséges, illetve a külföldi tőke által igényelt munkaerő minőségét, képzettségét, kultúráját és viselkedését, sőt általában a szociológiai magatartást, társadalmi kultúrát, szokásokat, intézményi rendet és törvényi szabályozást illetően is változó követelményekre, valamint a „gravitációs központ” eltolódásaira, stb. – a történelmileg adódó kedvező pillanat, illetve alkalom aligha tér vissza, vagyis kihasználásának elmulasztása súlyos fejlődésbeli lemaradást okozhat.

A világgazdasági alkalmazkodás és felzárkózás azonban még siker esetén sem jelent egyszeri cselekvést, minthogy eredményének megőrzése is további állandó megújulást, lépéstartást és fejlesztési erőfeszítéseket igényel – igaz, egy már a korábnál kedvezőbb pozícióban. Ez tehát *az állandó megújulás szükségességéről* szóló tanulság. A felzárkó-

zás révén nyert előnyöket ugyanis nemcsak megszerezni szükséges, hanem jól kihasználni és megőrizni is. Azok az országok, amelyek a korábbi vezető pozíciójukból adódó előnyeiket nem voltak képesek további fejlődésük érdekében kihasználni, megőrizni sem tudták azokat, és hamarosan lemaradtak a feltörekvő versenytársak ellenében.

A világgazdasági felzárkózás és életörés sikertörténetei egyszersmind a gyorsabb gazdasági fejlődésnek az adott korban meghatározó tényezőjére való összpontosítást, annak kiemelt fejlesztését és kihasználását is példázzák. Ez a *döntő láncszem megválasztásáról* szóló tanulság. Ilyen döntő láncszem lehetett valamely termelési tényező, ágazat vagy tevékenység, amely az adott helyen és időben húzószerepet töltött be.

Noha a közgazdaságtan, különösen pedig a fejlődés-gazdaságtan irodalmában és a gazdaságpolitikai vitákban gyakorta találkozunk a vagylagos, egymást kizáró alternatívák ajánlásával¹, a valóságban a sikeresen fejlődő, felzárkózó és életörő országok mindig is a különböző alternatívák megfelelő és rugalmasan módosított *kombinációival* érték el eredményeiket. Ez voltaképp a kétoldalú megközelítésről, illetve az *alternatív változatok megfelelő és rugalmas kombinációjáról*, illetve módosításáról szóló tanulság.

Természetesen a siker szempontjából cseppet sem volt mellékes a rugalmas módosítás *lépéseinek sorrendje*, menete és iránya, vagyis az, hogy a külső és belső körülmények változásának egy-egy szakaszában, illetve időpontjában konkrétan milyen módon és milyen további egymást követő lépések sorozatával, mely irányba változtattak a sikeres országok gazdaságpolitikájukon. Ez a *lépések megfelelő sorrendjéről* szóló tanulság. (A gazdaságpolitikai változtatások helyes sorrendjének követelménye nem jelent persze valamiféle általánosítható linearitást.)

A sikeres felzárkózás nemcsak a megfelelő időben, ti. a világgazdaság legújabb változásaihoz igazodó (és megfelelő sorrendben) tett erőfeszítésektől függött, hanem – tekintettel a világgazdaság „gravitációs központjának” földrajzi elmozdulásaira, újabb dinamikus centrumok képződésére, más térségeknél gyorsabban fejlődő régiók felemelkedésére – a külgazdasági kapcsolatok fejlesztésének elsődleges *irányától*, az éppen fellendülésben lévő térséghez való kapcsolódástól, illetve annak lehetőségétől is. Ez tehát a *helyes irányú orientációról* szóló tanulság. Magyarán szólhat egyebek között a nagyjából azonos gazdaságpolitikát folytató, de eltérő térséghez tartozó, illetve kapcsolódó országok fejlődésében mutatkozó divergenciák jelenségére.

A megfelelő időben történő cselekvés, az állandó megújulási képesség és az erőfeszítéseknek a „döntő láncszem” kiválasztásával biztosítható koncentrálása, továbbá az alternatív megoldások rugalmasan változó, megfelelő sorrendben és irányban történő kombinálása, valamint a helyes irányú külgazdasági orientáció minden társadalomban feltételezi *egy központi szervezőerőnek* a meglétét, vagyis az állam tevékenységét a gazdaság fejlesztése, strukturális átalakítása és világgazdasági felzárkóztatása érdekében.

A kevésbé fejlett országok számára egy koherens *nemzeti fejlesztési stratégia* szükségessége még nyilvánvalóbb történelmi tanulság. Ez egy olyan fejlesztési stratégia nélkülözhetetlenségére vonatkozik, amely egyaránt figyelembe veszi a fejlődés gazdasági és

¹ Ilyen pl. a nyitottság vagy elzárkózás alternatívája, a termék vagy a pénz, a termelés vagy a csere, a reálfolyamat vagy a monetáris folyamat, az exportorientáció vagy az importhelyettesítés, a termelő vagy a fogyasztó, a tőke- vagy a munka-intenzív technika, az ipar vagy a mezőgazdaság, illetve a szolgáltató szektor preferálása, az állami beavatkozás vagy a piaci spontaneitás, a centralizáció vagy decentralizáció, a reguláció vagy a liberalizálás, a magán- vagy a köztulajdon, a magánérdek vagy a közösségi érdek elsőbbsége, az anyagi vagy az erkölcsi ösztönzők alkalmazása, a fiskális vagy a monetáris politika, a nagyvállalat vagy a kisvállalat, a hazai vagy a külföldi tőke, a tőkeimport vagy a tőkeexport, stb. előnyben részesítése.

nem-gazdasági feltételeit, fenntarthatóságának követelményét, továbbá a külgazdasági interdependenciák szimmetrikusabbá tételének és a gazdaság belső integrálásának feladatát. Amely – egyebek mellett, de nem utolsósorban – számol az egyes ágazatok, illetve termelői és szolgáltatói tevékenységek között a humán, illetve szellemi tőke és a technológiai fejlődés követelménye és serkentése, valamint az ágazati, illetve input-output kapcsolatok gerjesztése és ezáltal a belső piac bővítése szempontjából mutatkozó lényeges különbségekkel is.

2. ELMÉLETI KONCEPCIÓK

Egy nemzetgazdaság normális működéséhez elvileg a következő feladatok, illetve *funkciók* ellátására van szükség:

- az erőforrások ésszerű elosztására,
- a termelők és a fogyasztók számára megfelelő információk, „jelzések” adása,
- a gazdasági cselekmények, illetve folyamatok koordinálása,
- a jövedelmek – lehetőleg igazságos – elosztásra vagy újraelosztásra, valamint
- megfelelő (takarékosagra, megtakarításra, beruházásra, illetve újításokra, technológiai fejlesztésre serkentő, sőt, újabban környezetkímélésre készítő) ösztönzők alkalmazása.

A modern közgazdaságtan képviselői (már a klasszikusokat is beleértve, és persze a neoklasszikus közgazdaságtan képviselőit éppúgy, mint a keynes-i vagy a neoliberális monetarista iskola híveit, stb.) ezeknek a funkcióknak az ellátását általában a *piac* feladatának tekintik. Felfogásukban inkább csak abban a vonatkozásban mutatkozik eltérés, hogy mennyire *tökéletesen vagy tökéletlenül* tudja e funkciókat a spontánul működő piac ellátni.

Még Marx sem vonta kétségbe a (tőkés) piacgazdaság fölényét a gazdaság minden korábbi társadalmi rendszerével szemben, és – bár hangsúlyozta még az „egyenértékű cserét” biztosító, voltaképpen tökéletes piac működésének is a természetes differenciáló és társadalmilag polarizáló hatását – nem vélte úgy, hogy a szóban forgó feladatokat az állam lenne képes – a piacnál tökéletesebb módon – ellátni. (Mint ismeretes, felfogása szerint a kapitalizmust felváltó jövő társadalmában sem a piacnak, sem az államnak nem lesz helye és így funkciója sem. – Más, nem idetartozó kérdés persze az, hogy ez a felfogás mennyire utópisztikus.)

A liberális közgazdaságtan olyan nagyjai, mint *Adam Smith, David Ricardo, Thomas R. Malthus, John Stuart Mill* (hogy csak néhányat említsünk a klasszikusok közül), vagy éppen a neoklasszikus iskola legnagyobb alakja, *Alfred Marshall*, miként sokan mások is, – a közhiedelemmel és a liberalizmust hirdető számos politikussal szemben – nagyon is tisztában voltak azzal, hogy a spontánul működő piac és az egyének korlátlan gazdasági szabadsága, vagyis pusztán az önérdek által vezérelt tevékenysége nem feltétlenül képes a gazdaságban annak szereplői között igazságos jövedelem-eloszlást és a társadalomban egyenlőséget, vagy legalábbis egyenlő esélyeket teremteni. Tisztában voltak azzal is, hogy a valóságban a piac többnyire tökéletlen. (A neoklasszikus elméletben meg is jelent a „piaci tökéletlenségek” koncepciója.) Egyáltalán nem vonták kétségbe, hogy az államnak is vannak gazdasági funkciói. Mindamellettt határozottan elleneztek az államnak a gazdaságba való minden olyan beavatkozását, amely megzavarja (és nemcsak korrigálja) a piac normális működését.

2.1. A KEYNES-I FELFOGÁS ÉS GAZDASÁGPOLITIKAI RECEPT

A két világháború közötti időszakban a súlyos ciklikus hullámzások és válságok a közgazdasági gondolkodásban egy új irányzatnak, nevezetesen és elsősorban – bár nem kizárólag – a *J. M. Keynes* nevéhez fűződő elmélet megjelenéséhez és előtérbe kerüléséhez vezettek, amely épp a ciklikus hullámzások csökkentése, a „tökéletlen” egyensúly mellett jelentkező tömeges munkanélküliség felszámolása érdekében sürgette a spontánul és ezért tökéletlenül működő piac állami szabályozását, a kormányzatnak a gazdaságba való (nem adminisztratív) beavatkozását. A keynesi gazdaságpolitikai recept alkalmazására a második világháború után gyakorlatilag minden fejlett tőkés országban sor került.

Keynes szerint (1926): „Az Állam legfontosabb *napirendje* nem azokra a tevékenységekre vonatkozik, amelyeket a magánszemélyek már elvégeznek, hanem azokra a funkciókra, amelyek kívül esnek az egyén szféráján, azokra a döntésekre, amelyeket senki sem hoz meg, ha az Állam nem. A kormányzatok számára az a fontos, hogy ne tegyenek olyasmit, illetve azt egy kicsit jobban vagy egy kicsit rosszabbul, amit az egyének már megtesznek, hanem hogy tegyék meg azt, amit jelenleg egyáltalán senki sem tesz meg.” (pp. 46–47)

Megjegyzendő, hogy a nemzetgazdasági egyensúly keynesi koncepciójában éppúgy megtalálható az áruk keresletét és kínálatát, valamint a beruházásokat és megtakarításokat végső soron kiegyenlítő automatikus mechanizmusoknak és a vonatkozó folyamatok reverzibilis jellegének a feltételezése, mint a klasszikus-neoklasszikus elméletekben. A kiegyenlítődség, a kölcsönös igazodás azonban egyrészt időt vesz igénybe (és így ki van téve a jövőbeli bizonytalanságoknak is), másrészt nem biztosítja a termelési tényezők teljes kihasználtságát, a teljes foglalkoztatottságot, vagyis a „tökéletes egyensúlyt”. E koncepció szerint tehát az áruk piacán a kereslet és a kínálat egyensúlyba kerülhet anélkül, hogy a munkaerő piacán egyensúly jönne létre, és az időben lezajló ciklikus folyamatok a „tökéletlen egyensúly” változó szintjeinek egymásutániságát jelentik.

A klasszikus és neoklasszikus egyensúly-mechanizmusok arra a feltevésre épültek, hogy a részpiacokon (mind az áruk, mind a munka, mind pedig a tőke piacán) a kereslet és a kínálat ugyanattól a változótól (az ár, a bér és a kamatrátá színvonalától és változásától) függ, amely egyszersmind rugalmasan reagál a keresleti-kínálati változásokra és ily módon biztosítja az egyensúlyi színvonalhoz való visszatérést. *Keynesnél* viszont éppen ennek az azonnali és rugalmas reagálásnak a feltételezése esik el, és nála már nem ugyanaz határozza meg a tőkének, illetve a munkának a keresletét, mint a kínálatát.

A részpiacok „megtisztítása” (vagyis a túlkereslet vagy túlkínálat megszüntetése) már nem biztosított sem az áruk piacán az árak, sem a tőkepiacon a kamatrátá, vagyis a tőke ára, sem pedig a munkaerőpiacon a bérek, vagyis a munka ára rugalmas változása révén, minthogy az árak és különösen a bérek meglehetősen „merevek”, gyors és rugalmas reagálásokra képtelenek. (A bérek merevsége összefügg a szakszervezetek működésével és a kollektív szerződések tényével.) A kínálat nem teremti meg automatikusan a neki megfelelő és teljes kapacitás-kihasználást biztosító keresletet, és a jövedelmek fogyasztásra fel nem használt, megtakarított része nem válik automatikusan beruházássá. Így a fogyasztói és a beruházási kereslet együttes alakulása nem garantálja a teljes foglalkoztatottságot és kapacitás-kihasználást. Az árak és bérek rugalmas reagálása helyett a keresletek és kínálatok egyensúlyát a termelés és a foglalkoztatottság reagálása, és így magának a nemzeti jövedelemnek a változása, igazodása biztosíthatja csak. Ez az igazo-

dás mindaddig tart, amíg egyenlővé nem válnak a szándékolt megtakarítások és a tényleges beruházások (illetve megfordítva), és az össztermelés, illetve nemzeti jövedelem nem kerül egyensúlyba a (szándékolt) összes kiadásokkal, vagyis az összkereslettel. A termelés, foglalkoztatottság, nemzeti jövedelem nagyságát, illetve változását tehát a makro-ökonómiai összkereslet, az ún. aggregált kereslet határozza meg.

A „tökéletes”, vagyis a teljes foglalkoztatottságot biztosító egyensúly kialakulását, illetve fennmaradását – Keynes szerint – legalább négy (egymással összefüggő) körülmény is akadályozza:

- a pénz (mint vagyontárgy) iránti spekulációs kereslet, illetve az ún. „likviditási preferencia”, vagyis a pénznek értékpapírok és bankbetétek helyett készpénzformában való tartását preferáló magatartás,
- a megtakarítások és beruházások közötti inkonzisztencia, pontosabban a szándékolt megtakarítás és beruházás egyensúlytalansága, és
- a pénzbérek (és árak) rugalmatlansága a kereslet-kínálati viszonyok változásakor, valamint
- az előbbieken részben már kifejezésre jutó jövőbeli bizonytalanságok, illetve várakozások.

Amíg a klasszikus elméletben a pénz iránti kereslet voltaképp csak „tranzakciós” kereslet volt, vagyis a forgalmi eszköz iránti kereslet,² addig Keynesnél ez utóbbin kívül – amely a nemzeti termék pénzbeli értékével, illetve a nemzeti jövedelemmel arányos – van egy spekulációs kereslet is. Ez a pénz mint értékőrző, bármikor forgalmazható vagyontárgy tartására irányul és – egyéb feltételektől eltekintve – a kamatláb alakulásától függ. A spekulációs kereslet destabilizációs hatását különösen a tőzsdéi kötvénnyforgalom és a bankok kötvényeladásai és -vásárlásai fokozzák.

A spekulációs pénzkereslet miatt, amely a kamatrátá jövőbeli alakulására vonatkozó várakozások szerint is változik, nem következhet be a kamatrátá automatikus igazodása a megtakarítások és beruházások egymáshoz viszonyított volumenének változásaihoz, és nem érvényesülhet az a szerepe, amely közvetlenül biztosítja ezek automatikus egyensúlyba kerülését a tőkepiacon. (Vagyis nem, illetve másként működik a kamatrátá-mechanizmus.)

A kamatrátá ugyanis nem a jövedelmek el nem költött, megtakarított részéből adódó pénzkínálattól és a beruházók pénzkeresletétől függ, hanem a pénzmennyiség alakulásán kívül a spekulációs pénzkereslettől és pénzkínálattól is. Így annak alakulásában a likviditási preferencián, illetve hajlamon kívül a jövőre vonatkozó várakozásoknak és a „nyíltpiaci műveleteknek” (a bankok által kibocsátott, illetve vásárolt kötvények forgalmának) is szerepe van.

A munkaerőpiacon a munka kínálatát Keynesnél – legalábbis a teljes foglalkoztatottság hiányában – nem annyira a reálbérnek (a munka határtermeléséhez igazodó) színvonal, mint inkább a nominálbér meglehetősen merev szintje határozza meg, a munkaerő iránti kereslet viszont a vállalkozók, illetve beruházók jövőbeli várakozásait is tükröző „tőke-határhatékonyságtól” függ. (Vagyis nem, illetve másként működik a munkabér-mechanizmus is, nem biztosítja a teljes foglalkoztatottságot.)

Hasonlóképpen, a tőkepiacon is mástól függ a tőke iránti kereslet, mint a tőke kínálata. A megtakarítások és a beruházások tehát különböző, nem pedig azonos tényezők függvényei a keynes-i modellben. Így nem lévén közöttük közvetlen piaci kapcsolatot teremtő változó, a megtakarítások éppúgy nem vezetnek automatikusan a velük egyensúlyba kerülő beruházásokhoz, mint ahogy a javak kínálata sem teremti meg – Say dogmájában feltételezett módon – a neki megfelelő keresletet.

² Pontosabban szólva a „tranzakciós pénzkeresleten” kívül, vagyis az árucserében felhasznált és annak céljaira átmenetileg pénztári készletben tartalékolt pénz iránti keresleten kívül, illetve abba foglaltan már a neoklasszikus elméletben is megjelent és Keynesnél is megtalálható az óvatosság indítékából fakadó, tartalékolás miatti pénzkereslet is.

A klasszikus, illetve neoklasszikus elmélet szerint mind a beruházások (illetve a beruházók által felvett kölcsönök és az általuk kibocsátott kötvények) összege, vagyis a tőkekereslet, mind pedig a megtakarítások (illetve a megtakarítók által nyújtott kölcsönök és az általuk vásárolt kötvények) összege, vagyis a tőkekínálat, a kamatráták alakulása szerint változik. Közöttük az egyenlőséget végső soron egy, a tőkekereslet és tőkekínálat eltérésére reagáló kamatrátaváltozásokból kialakuló egyensúlyi kamatráták biztosítják (amely a tőke határtermelékenységéhez igazodik). Ezzel szemben Keynesnél a megtakarítások a jövedelem nagyságának alakulásától, illetve a megtakarítási hajlamtól függenek, a beruházások pedig a „tőke határhatékonyságától” és csak ezen keresztül a kamatláb alakulásától.

A „tőke határhatékonysága” tehát már eleve magában foglalja a jövőt illető bizonytalanságot, a konjunktúra jövőbeli alakulására vonatkozó várakozások tényezőjét. Keynes szerint épp ezek a bizonytalan jövőre vonatkozó várakozások, nem utolsósorban a tőkepiacon tevékenykedő spekulánsok várakozásai teszik bizonytalanná a beruházások alakulását, amelytől a nemzeti jövedelem alakulása is függ. A tőke „határhatékonyságának” ciklikus változásai a nemzeti jövedelem, a termelés és foglalkoztatottság színvonalának, vagyis a makrogazdaság egészének ciklikus mozgását okozzák.

A keynesi felfogásból a kormányzatok gazdaságpolitikájára vonatkozóan olyan következtetések vonhatók le, amelyek nyilvánvalóan ellentétben állnak a neoklasszikus koncepcióval. Ilyen következtetés például az, hogy az egyenlőtlen jövedelemelosztás, illetve a jövedelmeknek a gazdagok javára való újraelosztása – legalábbis a gazdaság „tökéletlen” egyensúlyi állapotában – nem kedvező, hanem egyenesen káros a gazdaság számára, továbbá hogy a kamatráták csökkentése nem szükségképpen csökkenti a megtakarításokat³, és a költségvetési kiadások növelése, illetve azok „deficit-finanszírozása” sem vezet szükségszerűen inflációhoz⁴.

Keynes szerint a költségvetési, illetve fiskális politika hatékonyabb, mint a monetáris, illetve hitelpolitika, minthogy a költségvetésből eszközölt beruházások, illetve költségek jövedelemgerjesztő hatásuknál fogva a nemzeti jövedelem olyan növekményét hoznak létre, amelyből végső soron a költségvetési deficit is fedezhető. A kamatráták nagyságának módosításával viszont a tőkepiac egyensúlya kevésbé biztosítható. Sőt, a kamatráták változtatásának ellenkező hatása is lehet, amennyiben annak a megtakarítások növekedését célzó emelése – azáltal, hogy visszafogja a beruházásokat – végső soron annak a nemzeti jövedelemnek az alacsonyabb szintjét eredményezheti, amelytől a megtakarítások alakulása függ. A kamatráták a beruházások serkentését célzó csökkentése viszont a beruházások multiplikátor-hatásán át a megtakarítások emelkedéséhez vezető jövedelem-növekedést válthat ki.

Ami az államnak a gazdaság magasabb szintű, a „tökéleteshez” közelebb álló egyensúlya, a foglalkoztatottság bővítése és ezért a hatékony kereslet növelése céljából történő beavatkozását illeti, a keynesi elméletből egyfelől a költségvetési kiadások bármilyen improduktív jellegű beruházásokra, illetve bármilyen improduktív szféra támogatására való növelésének politikája következik. Vagyis akár a *jóléti, szociális, kulturális és egészségügyi beruházások*, fejlesztési kiadások, illetve a közjólét fokozását célzó és ugyancsak munkaalkalmakat teremtő közmunkák finanszírozása, akár pedig a katonai költségvetés

3 Amennyiben az utóbbiakat végül is a kamatráták esés nyomán megnövekedett beruházások határozzák meg a multiplikátor-hatáson át a nemzeti jövedelem változása révén.

4 Amennyiben a hatásukra kibővülő beruházási tevékenység utólag megteremti a magasabb jövedelemszinten a hiányzó költségvetési bevételi forrásokat is.

növelése, a hadikiadások, a katonai beruházások és megrendelések, illetve a hadsereg munkanélküliséget ugyancsak csökkentő fejlesztésének finanszírozása. Ebből a szempontból megkülönböztethető egy „pozitív” és egy „negatív” keynesi recept. Az előbbi az ún. *jóléti állam* eszméjében és gyakorlatában, illetve főként a nyugati szociáldemokrácia politikájában, az utóbbi pedig – szélsőséges változataként – a fasizmus gazdasági rendszerében érhető tetten.

A keynesi elmélet logikájából – tudniillik a fogyasztási és a megtakarítási hajlamnak a jövedelem-színvontól való függésére vonatkozó tételből – az állami beavatkozásnak egy, a társadalmi jövedelemelosztás módosítását célzó iránya is következik. Mégpedig a jövedelmek újraelosztásának egy olyan politikája, amely – ugyancsak költségvetési eszközökkel, elsősorban progresszív jövedelemadózással – a nagyobb megtakarítási hajlammal bíró magasabb jövedelműek rovására és a kisebb megtakarításra képes *alacsony jövedelműek javára* csoportosítja át a jövedelmeket. (Egy ilyen politika az előbbi „pozitív”, eredeti keynesi recept fontos kiegészítője is lehet egyben. Ami a recept negatív változatát illeti, az nem tartalmaz ilyen jellegű és célú jövedelem-újraelosztást, sőt, éppenséggel kiegészül a diktatúra és a hadsereg vezető rétege számára biztosított különféle privilégiumok rendszerével.)

A keynesi ihletésű gazdaságpolitikák a második világháború utáni két évtizedben meglehetősen sikeresnek bizonyultak. Az 1960-as évek vége felé azonban a költségvetési jövedelem-újraelosztás és kiadások fiskális és az „olcsó pénz” monetáris politikája egyre kevésbé volt már gazdasági növekedést gerjesztő hatású, és mindinkább a költségvetési deficitek növekedéséhez és inflációs spirálhoz vezetett a gazdaság stagnálása mellett. Ennek oka ugyan nem a koncepció logikájának elhibázott voltával magyarázható, hanem inkább azoknak a nemzetgazdasági kereteknek a mindinkább irrelevánsá válásával, amelyekre a szóban forgó koncepciót kidolgozták és alkalmazták.

Megjegyzendő, hogy a „keynesi forradalom” sem irányult a piac vagy a piaci mechanizmus fontosságát hangsúlyozó nézetek ellen, és legkevésbé sem sugallta azt, hogy a piac szerepét az *állam* vegye át⁵. Egy ilyen koncepció csupán a Szovjetunióban kialakult „*központi tervgazdálkodás*” ideológiájában, illetve annak hatására jelent meg már a két világháború közötti időszakban, amikor is meglehetősen komoly vita folyt amerikai szakmai körökben is arról, hogy mennyire életképes, illetve mennyiben lehet a piaci mechanizmusnál hatékonyabb az állami tervgazdálkodás, vagyis átveheti-e a szóban forgó funkciókat az állam.

A második világháborút követően azután az államnak a piacot kiszorító, korlátozó, illetve helyettesítő szerepét nemcsak a szovjet blokk országokban tekintették (elsősorban ideológiai érvekre hivatkozva, de voltaképpen a hadigazdálkodás szempontjainak megfelelően) szükségesnek és meghatározónak, hanem a gyengén fejlett, ún. fejlődő országok többségében is, illetve a gyengén fejlettség leküzdését célzó fejlesztési politikára vonatkozó szakirodalom zömében is. Ez utóbbi esetben a legfőbb indok az lett, hogy ahol még nem fejlődött ki, vagy nem is tud kifejlődni egy megtakarító és beruházó hajlamú,

5 Joseph E. Stiglitz (2002) megjegyzi: „Keynest pellengérré állították – szocialistának, a piac kritikusának bélyegezték. Bizonyos értelemben Keynes mégis erősen konzervatív volt. Alapvetően hitt a piacokban: amennyiben a kormány ki tudta volna javítani azt a hibát, szerinte a gazdaság egészen hatékonyan tudott volna működni. Nem akarta teljes egészében lecserélni a piaci rendszert; tudta azonban, hogy az alapvető problémák megoldása nélkül hatalmas társadalmi nyomástól lehetne tartani. Keynes orvossága bevált: a II. világháború óta az Egyesült Államokhoz hasonló országok, amelyek a keynesi receptet követték – kevesebb és rövidebb átfutású visszaesést és hosszabban tartó expanziót tudhattak magukénak.” (257. o.)

kockázatot vállaló nemzeti vállalkozói réteg, ott annak történelmi funkcióját az államnak kell átvállalnia. De nem kapott kevésbé hangsúlyt az a szempont sem, hogy a rövid „idő-horizonttal” bíró magánvállalkozók eleve tartózkodnak a csak hosszabb távon megtérülő, főként infrastrukturális beruházásoktól, és így azokat az államnak kell végrehajtania.

A piac helyett az állam gazdasági szerepét előtérbe helyező teoretikusok (mint pl. az institucionalista iskola és a neomarxizmus képviselői, főként pedig a volt „szocialista” országok ideológusai) azzal is érveltek, hogy a piac nem biztosít megbízható és mindenki számára elérhető információt, tehát jelzései tökéletlenek, sőt, azokra csak *ex post* kerül sor, vagyis mindig utólag, amivel szemben a tervgazdálkodást folytató állam képes nemcsak előrejelezni, hanem meg is tudja határozni a kínálatnak a hatékony kereslethez igazodó nagyságát. Hasonlóképpen – és részben az előbbiből következően – azt is a piac súlyos fogyatékoságának minősítették, hogy a gazdasági tevékenységek koordinálására is csak *ex post* képes, szemben az állammal, amely a kötelező jellegű népgazdasági tervben előre is meghatározhatja az ágazati, illetve input-output kapcsolatokat és a termelési arányokat.

Bármennyire is helyénvaló és indokolt a piac jelzéseinek és koordináló szerepének ezt az utólagos jellegét bírálni, a valóság – mind a volt szocialista országok tervutasításos rendszerének, mind egyes fejlődő országok központosított tervezésének és állami gazdálkodásának kudarca – csúnyán rácaffolt arra, hogy az állam, illetve az ún. tervgazdasági rendszer képes lenne megbízhatóbb jelzéseket adni és a gazdasági tevékenységeket ésszerűen és reálisan előre koordinálni. (Más kérdés, hogy az eufemisztikusan „tervgazdaságnak” nevezett rendszer valójában egy hadigazdálkodási rendszer volt.)

Az 1980-as évektől kezdve a fejlett tőkés piacgazdaság országaiban mindenütt egy *neoliberális ihletésű*, az állam gazdasági szerepét elutasító, illetve visszaszorító, és főként a monetarista elméleti irányzat hatását tükröző felfogás került előtérbe. Ezt jól tükrözte az ún. „washingtoni konszenzus”, és kifejeződött a liberalizálás, dereguláció és privatizáció követelményeinek nemzetközi terjedésében. A neoliberális ideológia hívei és annak politikai gyakorlatba ültetői az egyén gazdasági szabadságát – kimondva vagy kimondatlanul – oly módon értelmezik, hogy abba a tisztességtelen haszonszerzésnek és az alkalmazotti jogok figyelmen kívül hagyásának szabadsága is benne foglaltatik. A társadalom nem materiális értékeit is a piac keresleti és kínálati viszonyainak rendelik alá, a közegészségügyi, közoktatási, kulturális és tudományos kutatásokra fordított kiadásokat pedig éppúgy, mint a szociális gondoskodásra fordított összegeket, a gazdaságtól elvont, valamiféle „nagy elosztó rendszerekben” elajándékozott és a „nemzeti versenyképességet” rontó költségeknek tekintik.

2.2. A GAZDASÁGI LIBERALIZMUS EREDETI ÉRTELMEZÉSE

A gyakran szélsőséges nézetekbe torkolló neoliberalizmus politikai gyakorlattá formálódó ideológiája ellenében talán nem árt felhívni a figyelmet arra, hogy a gazdasági liberalizmus eszméjének eredeti megalkotói, illetve a közgazdaságtanban a liberális elveket eredetileg megfogalmazó teoretikusok – akikre a szélsőséges nézeteket vallók is oly gyakran hivatkoznak – egyáltalán nem idealizálták annyira a piaci spontaneitást és az önérdelmet követő egyéni cselekvést, mint állítólagos követőik. Felfogásuk az emberi szabadság eszméjéből fakadt, és koncepciójuk az állami önkény ellenében fogalmazódott meg. Így a gazdaságban is a polgárok tevékenységének szabadságát, a piaci résztvevők önálló, a saját érdeket kifejező viselkedésének fontosságát és azok döntéseinek beavatkozásuktól mentes lehető-

ségének követelményét hangsúlyozták - anélkül, hogy ezáltal igazolni kívánták volna a piac törvényeinek a társadalmi élet minden szférájára kiterjedő uralmát, és tagadták volna a társadalom közös érdekeinek elsőbbségét az egyéni érdek és a pénz uralmával szemben. Még a kereskedelem liberalizálásának elvét sem abszolutizálták annyira, hogy ne utaltak volna jogos kivételekre is. De nem állították szembe a gazdaság növekedésének követelményét sem a társadalmi egyenlőség és a szociális jólét kiterjesztésének céljával. Nem vonták kétségbe és nem is tekintették másodrendűnek az állam azon feladatát, hogy szociális gondoskodást biztosítson a szegényebb rétegek számára.

A fiziokraták „laissez faire, laissez aller” elvét továbbfejlesztő *Adam Smith*, a modern gazdasági liberalizmus atyja – aki a piac „láthatatlan kéz” szerepének és az egyéni önérdék követésének oly nagy szerepet tulajdonított a gazdaság és jólét növekedésében – ugyanakkor arra is rámutatott (1937), hogy „néhány egyén természetes szabadságának olyan gyakorlati korlátait, amelyek az egész társadalom biztonságát veszélyeztethetik, minden kormányzat törvényei korlátozzák, és kell is, hogy korlátozzák.” (p. 108.) Bár arra biztatta az állampolgárokat, hogy szabadon kövessék személyes önérdéküket, azt is hozzáfűzte, hogy tegyék ezt persze „anélkül, hogy kárt okoznának a közösségnek, mégpedig nemcsak a Törvény által kikényszerített korlátozásokra való tekintettel, hanem... az erkölcsökből, a vallásból, a szokásokból és az oktatásból fakadó belső önmegtartóztatásból kifolyólag is.”⁶

Adam Smith is a társadalmi egyenlőség mellett érvelt, és a szegények, különösen a munkások érdekében szólt (1937): „Egyetlen olyan társadalom sem virágozhat és lehet boldog, amelyben tagjainak messze nagyobb része szegény és nyomorult. Már csak az igazságosság is azt kívánja, hogy azok, akik az emberek összességét táplálják, ruházzák és fedéllel látják el, saját munkájuk termékéből oly mértékben részesüljenek, hogy ők maguk is elviselhetően jólápláltak, ruháztak és lakással ellátottak legyenek.” (p. 181.) Hozzátette: „A különböző gazdasági ágazatok mindegyikében a szegények elnyomása szükségképpen monopóliumot teremt a gazdagok számára, akik azáltal, hogy az egész kereskedelmet a maguk számára igyekeznek kihasználni, igen nagy profitokra tudnak szert tenni.” (p. 198.) „Kereskedőink és vezető iparosaink sokat panaszkodnak a magas béreknek az ár emelkedésében és jószágaik hazai és külföldi értékesítése csökkenésében megnyilvánuló kedvezőtlen hatásaira. De egy szót sem szólnak magas profitjaik kedvezőtlen hatásairól. Hallgatnak saját hasznuk katasztrofális hatásait illetően.” (p. 201.)

Smith utalt arra is, hogy a kormányzatoknak meg kell akadályozniuk a „munkamegosztás elkorcsosító és elidegenítő következményeit”. (pp. 734–735.)

Miközben hangsúlyozta a „természetes szabadság” fontosságát és a „láthatatlan kéz” módjára spontánul működő piac áldásos szerepét, rámutatott az aktív állam, illetve egy olyan felelős kormányzat szükségességére is, amelyiknek „feladata, hogy megvédje a társadalmat az erőszaktól és más független társadalmak inváziójától, ... feladata, hogy amennyire lehetséges védje meg a társadalom minden tagját az igazságtalanságtól, vagy annak minden más tagja által történő elnyomástól, ... és harmadszor feladata, hogy létrehozson és fenntartsen bizonyos közműveket és bizonyos közintézményeket, ami sohasem jelentheti azt, hogy azok létrehozása és fenntartása bármelyik egyén vagy az egyének kis száma érdekében történik csupán.” Ezt a harmadik funkciót illetően *Smith* az oktatást és az infrastruktúrális beruházások széles skáláját tekintette legitimnek.⁷

6 Idézi: Toye, J. (1987), p. 161.

7 Idézi: Rostow, W. W. (1990), pp. 48–49.

Még az a Thomas R. Malthus is, akit többnyire a szegények iránt meglehetősen érzéketlen tudósnak tartanak, így vélekedett a társadalmi egyenlőtlenségekről: „sajnálatos módon a dolgozó osztályok, bár részesülnek az általános prosperitásban, nem részesednek abból olyan nagymértékben, mint ahogy az általános balsorsban. Ők szenvedhetik el a legnagyobb ínséget az alacsony bérek időszakában, de nem lehetnek megfelelően kárpótolva a magas bérek időszaka által. Számukra a hullámzások szükségképpen mindig több kárt, mint hasznot hoznak, és – tekintettel a társadalom nagy tömegének boldogságára – célunk az kell, hogy legyen, hogy amennyire csak lehetséges, megőrizzük a békét és egy egyenlő költsékezést.”⁸

Malthus utalt azokra az esetekre is, amikor az import liberalizálása, főként pedig a mezőgazdasági termékek szabad behozatala az ipari vállalkozók és a bérmunkások számára egyaránt kedvezőtlen következményekhez vezethetnek. Szerinte a kereskedelemre és a gabona vagy más agrártermékek importjára vonatkozó korlátozások felszámolása hozzájárult a helyzet rosszabbodásához mind a tőkés, mind a munkások körében.

David Ricardo (1821), aki teljes meggyőződéssel vallotta, hogy a tőkés vállalkozók számára szabad cselekvési lehetőséget kell biztosítani, ezt írta: „Az emberiség barátainak azt kell kívánniuk, hogy minden országban a dolgozó osztályoknak legyen meg a hajlama a kényelemre és élvezetekre, és hogy minden törvényes eszközzel ösztönözve legyenek abban a törekvésükben, hogy azokat megszerezzék. Nem lehet ennél jobb biztosíték a népesség túlzott fölöslege ellen.” (p. 54.)

Ugyanaz a Ricardo, aki talán a legharcosabb hirdetője volt a liberalizált kereskedelemnek, és követelte az élelmiszerek importját korlátozó állami intézkedések felszámolását, éppenséggel megengedhetőnek, sőt kívánatosnak tartotta bizonyos, sajátos körülmények között az import állami korlátozását. Ilyen sajátos körülményeknek tekintette a háborúk után kialakulókat, amikor is „az importálás akadályai megszűnnek, és a hazai termelő számára romboló verseny kezdődik”, amely esetben szerinte „az állam leghelyesebb politikája az, ha az évek számában korlátozott időtartamra egy, összegét tekintve időről időre csökkenő mértékű adót vet ki a külföldi gabona behozatalára annak érdekében, hogy a hazai termelőnek lehetőséget biztosítson tőkéjének a földművelésből való fokozatos kivonására.... Ilyenkor, annak ellenére, hogy az ország gazdagodását, még ha a tőke bármilyen áldozatával járna is, hatékonyabban növelné, ha az olcsó gabona behozatalát megengednék, talán mégis ajánlatosabb lenne néhány évig azt adóval sújtani.” (p. 162.)

John Stuart Mill (aki bizonyos fokig átmenetet képvisel nemcsak időben, hanem elméletileg is a klasszikus és a neoklasszikus irányzat között) még egyértelműbben foglalt állást a munkás népesség érdekeinek védelmében. Ezt írta (1896): „Eljött az idő, amikor az általános javulást többé már nem segíti elő néhányak privilégiumának fenntartása”. „Ha választani kellene a Kommunizmus és annak minden velejárója, valamint a társadalom jelen állapota, összes szenvedése és igazságtalansága között; ha azt – mint következményt – a magántulajdon intézménye szükségképpen megőrizné, és a munka termékét szinte az elvégzett munkával fordított arányban kellene elosztani, amint azt most tapasztaljuk, vagyis a legnagyobb rész azoknak jut, akik sohasem dolgoztak, a további, nagyobb rész pedig azoknak, akiknek a munkája szinte csak névleges, és így tovább egy csökkenő skálán; mennél nehezebbé és elfogadhatatlanabbá válik a munka, annál inkább csökken a díjazása, amíg a legfárasztóbb és a testet kimerítő munkát végző már arra sem számíthat biztonsággal, hogy képes legalább a létfenntartáshoz szükségeset megkeresni; ha ez vagy a Kommunizmus lenne a két alternatíva, akkor a Kommunizmus minden nehézsége, nagy vagy kicsi, legfeljebb csak egy porszem lenne a mérlegen.” (p. 128.)

⁸ Idézi: Rostow, W.W. (1990), p. 64.

Ami pedig a kereskedelem liberalizálását illeti, *Mill* ugyan „a bennszülött ipar védelmének doktrínáját” a téves elméletek legjellegzetesebb változatának nevezte (p. 553), nem zárta ki a protekcionizmus indokoltságát „a nemzeti önellátás és a nemzeti védelem érdeke” alapján. Sőt, ezt írta: „Az egyetlen eset, amikor – pusztán a politikai gazdaságtan alapelvei szerint – a védővámok alkalmazása helyénvaló lehet az, amikor ideiglenesen (különösen a fiatal és felemelkedő nemzetek) alkalmazzák azokat abban a reményben, hogy semlegesítenek egy külföldi ipart.” (p. 556.). – Íme a „növendék iparok”, illetve gazdaságok védelmének egy korai érve.

Az egyoldalú, tisztán ökonomista szemlélet alkalmazását és a szociális egyenlőség és elosztási hatékonyság ellenében az allokációs hatékonyság túlzott kiemelését, valamint a fizikai tőke, mint legfontosabb termelési tényező elsődlegességének a hangsúlyozását és az önző individualizmus helyeslését többnyire a neoklasszikus elméleti irányzat jellegzetes vonásainak szokták tartani. Még ha van is némi igazság ebben a leegyszerűsítésben a szóban forgó irányzat számos követőjére vonatkozóan, a nagy elődök, az elmélet megalkotói tekintetében aligha helyénvaló ez az általánosítás.

Alfred Marshall (1890) ezt írta: „Gyakran azt mondják, és bizonyos értelemben még igaz is, hogy a közgazdászok 'természetesnek' vagy 'normálisnak' tekintik, hogy az embert csak az önző indítékok vezéreljék; ez a vélekedés azonban egyszerre elvethető, mint olyan népszerű tévedés, amelynek semmiféle alapja sincs a legjobb közgazdászok tanításában vagy gyakorlatában... Amikor az idősebb közgazdászok a 'gazdálkodó emberről', mint az önző és egocentrikus indítékok által vezérelt egyénről szóltak, nem fejezték ki pontosan annak értelmét., (p. 78.) *Marshall* hangsúlyozta, hogy „úgy tekintünk az egyénre, mint egy társadalmi csoport tagjára, nem pedig mint egy pszichológiai atomra” (p. 70.), és hogy „a szabad kereskedelem politikájának alapos megvitatása figyelembe kell, hogy vegyen számos olyan megfontolást, amely szigorúan véve nem gazdasági.” (p. 61.) Szerinte „az etikai erők azok közöttük, amelyekkel a közgazdásznak számolnia kell. Ugyan valóban történtek kísérletek abból a célból, hogy absztrakt tudományt építsenek fel egy olyan gazdálkodó egyén” cselekvéseire vonatkozóan, aki semmiféle erkölcsi befolyás alatt nem áll, és aki a pénzbeli nyereséget hajkurássza energetikusan és nagy gonddal, de mechanikusan és önző módon. Ezek (a kísérletek – Sz. T.) azonban nem jártak sikerrel, és még csak nem is vitték alaposan végig azokat.” (p. vi)

Marshall tehát elutasította egy olyan „gazdálkodó egyén” feltételezését, akinek gondolkodásmódja, törekvései és cselekedetei osztályhelyzetétől függetlenek és időben változatlanok. „A normális készség a megtakarításra, a normális készség egy bizonyos pénzbeli ellenszolgáltatás ellenében valamely erőfeszítés megtételére, vagy a normális elővigyázatosság a legjobb piacok megkeresésében, hogy ott történjen a vásárlás vagy az eladás, vagy a legelőnyösebb foglalkozás normális felkutatása saját maga vagy gyermekei számára – mindezek és a hasonló fogalmak egy bizonyos osztály tagjaira meghatározott helyen és időben vonatkoztatandó viszonylagos fogalmak kell, hogy legyenek” (p. vii)

Marshall szerint „az idősebb közgazdászok kevésbé vették figyelembe a tényt, hogy az emberi tulajdonságok legalább annyira fontos termelési eszközök, mint bármely más fajtájú tőke; és velük szemben arra a következtetésre juthatunk, hogy minden olyan változás a gazdagság elosztásában, amely többet juttat a bérből élőknek és kevesebbet a tőkéseknek, az egyéb körülmények változatlansága mellett minden bizonnyal fokozza az anyagi termelés növekedését, és láthatólag nem fogja akadályozni az anyagi gazdagság felhalmozását.” (p. 295.).

Marshall (1890) rámutatott az egyenlőtlenségek kumulatív természetére is: „Bizonyos, hogy a fizikai munkások osztálya hátrányos helyzetben van az alku terén, és ahol ez a hátrány meg

van, valószínűleg hatásaiban kumulatív lesz.” (pp. 597–598.). „Legrosszabbul tápláltak egy nemzedék gyermekei, legkevesebbet fognak keresni, ha felnőnek, és legkevésbé lesz erejük arra, hogy megfelelően ellássák anyagi javakkal gyermekeiket, és így tovább... És megfordítva, bármely változás, amely egy nemzedék munkásainak jobb keresetet biztosít, és emellett jobb lehetőségeket is legjobb tulajdonságaik fejlesztésére, növelni fogja azt az anyagi és morális előnyt, amelyet gyermekeiknek nyújtani tudnak.” „Azok az előnyök, amelyeket a társadalom magasabb köreiben születettek élveznek az alacsonyabb rétegekbe születettekhez képest, nagymértékben a szüleiktől kapott jobb indíttatásból, az életút jobb indulásából állnak... Nem beszélve azokról, akik egy már létező üzleti vállalkozás egy részét vagy azt a tőkét öröklik, amellyel saját vállalkozásukat megindíthatják; sikerük bizonyos részét annak az üzleti vagy szakmai bevezetésnek tudhatják be, amelyet rokonaiktól vagy családjuk barátaitól kapnak.” (p. 591.)

Marshall hangsúlyozta, hogy „a szegénység okainak tanulmányozása – az emberiség nagyobb részének lealacsonyodása okainak tanulmányozása.” (p. 3.). Hozzáfűzte: „mi komolyan nekilátunk annak kivizsgálásához, hogy vajon szükség van-e egyáltalán bármilyen ún. 'alacsonyabb osztályokra': vagyis szükség van-e sok olyan emberre, akik születésüktől fogva arra vannak kárhóztatva, hogy keményen dolgozzanak annak érdekében, hogy másoknak biztosítsák egy kifinomult és kulturált élet feltételeit, miközben őket magukat szegénységük és a hosszantartó kemény munka meggátolja abban, hogy egy ilyen életben kicsit is részesülhessenek.” (p. 3.)

Az individualizmussal és az önző önérdék követésével kapcsolatban *Marshall* kifejezte reményét, hogy „fokozatosan eljuthatunk a társadalmi élet egy olyan rendjéhez, amelyben a közjó uralkodik az egyéni szeszély fölött.” (p. 47.). Dicsérte *Benthamot* a társadalmi egyenlőség melletti hajlíthatatlan meggyőződéséért, azért a megállapításáért, hogy: „egyik ember boldogsága éppen olyan fontos, mint bármely másiké, és minden cselekvés célja a boldogság összességének növelése kell, hogy legyen”, és annak kijelentéséért, hogy „ez az összesség annál nagyobb, minél egyenlőbbben oszlik meg a gazdagság”. (p. 58.) *Marshall* teljes őszinteséggel tette fel a kérdést: Egy igazi élet lehetőségeinek valóban csak kevesekre kell korlátozódnia?!

Marshall úgy vélte, hogy ugyanaz a pénzösszeg a szükséglet-kielégítés egy nagyobb mértékét fejezi ki a szegények számára, mint a gazdagok számára. Ebből logikusan következhet a progresszív adózás igénye. *Marshall* hangsúlyozta a valóságos emberi szükségletek fontosságát, rámutatva (1930) arra, hogy „a dolgozó osztályok gazdagságának minden növekedése az emberi élet teljességéhez és nemesedéséhez való hozzájárulás, minthogy az főként a valóságos szükségletek kielégítését szolgálja”, amihez hozzáfűzte: „A világ sokkal jobbá válik, ha mindenki kevesebbet és egyszerűbb dolgokat vásárol, ... előnyben részesítve azt, hogy inkább olyan dolgokat vásárol kisebb mennyiségben, amelyeket magasabb bérű munkások állítanak elő jó minőségben, mintsem nagy mennyiségben olyanokat, amelyeket alacsony bérű munkások gyártanak rossz minőségben”. (p. 113.)

Marshall arra a következtetésre jutott, hogy „semmi sem indokolja a szélsőséges szegénység és a nagy gazdagság egymás melletti létezését.” (pp. 136–137.) Sőt, még azt is megjegyezte, hogy: „Ha az emberi természetet ideálisan át lehetne formálni, a magántulajdon feleslegessé és ártalmatlanná válna.” (p. 721.)

Marshall kétségtelen rokonszenvet tanúsított a kollektivista mozgalmak céljai iránt, és nem zárta ki a fennálló rendszer átalakításának szükségességét. Hangsúlyozta (1930) az állam szerepét a dolgozó osztályok életkörülményeinek javításában is: „Úgy tűnik tehát, hogy az Államnak kell azoknak a szegényebb dolgozó osztályoknak a jólét-

éhez nagyvonalúan és gondos jótékonysággal hozzájárulnia, amelyek azt nem tudják önmaguk számára egykönnyen biztosítani.” (p. 718.) Ugyanakkor komoly aggályait fejezte ki a szocializmussal szemben. Kijelentette (1907), hogy „amíg az önzetlenség ki nem fejlődik, a világ a szabad vállalkozás körülményei között igencsak hiányában lesz a legfinomabb eszméknek. De amíg az kifejlődik, minden nagy lépés a kollektivismus irányában egy nagy veszély az előrehaladás még a jelenlegi mérsékelt tempójának fenntartására is...” Meg volt győződve arról, hogy „mihelyt a kollektivista ellenőrzés oly mértékben elterjed, hogy jelentősen korlátozza a szabad vállalkozás számára meghagyott területet, a bürokratikus módszerek nyomása nemcsak az anyagi gazdagság forrásait fojtaná el, hanem az emberi természetnek azokat a magasabb kvalitásait is csorbítaná, amelyeknek erősítése a társadalmi törekvések fő célja kell, hogy legyen... A kollektivismus körülményei között nem lenne semmiféle fellebbezési lehetőség a mindent elárasztó bürokratikus fegyelem ellenében.” (pp. 323–346.).⁹ Így a társadalom szocialisztikus átalakítása helyett Marshall a rendszer fokozatos, nagyobb ugrások nélküli javítását tartotta szükségesnek.

A gazdasági liberalizmus e néhány közismert teoretikusától vett fenti idézetek – amelyeket persze még kiegészíthetnénk továbbiakkal is, így még a neoliberais monetarizmus „atyjától”, *Milton Friedmantól* származó (1988), ugyancsak szociális érzékenységről tanúskodó idézettel is – talán meggyőzőek abban a tekintetben, hogy a liberális elvekből még nem következik az állam gazdasági szerepének és szociális felelősségének tagadása, sem pedig az egyének korlátlan, a közösséget veszélyeztető, illetve megkárosító, felelőtlen szabadságának az igenlése.

3. AZ ÁLLAM MÓDOSULT SZEREPE A GLOBALIZÁCIÓ FELGYORSULÁSA NYOMÁN

A legutóbbi évtizedekben a felgyorsult globalizáció és az előrehaladó regionális integrációs folyamatok új összefüggésbe helyezték az állam gazdasági szerepét, nem csökkentve, hanem inkább módosítva azt.

A globalizálódás előrehaladásával valamennyi ország kölcsönösen függővé válik egymástól, ezért nincs és *nem is lehet többé szoros értelemben vett „gazdasági függetlenség”*, illetve szuverenitás. A kialakult interdependenciák világgazdasági rendszere azonban távolról sem jelent szimmetrikus interdependenciákat, nem jelenti a partnerek egyenlő helyzetét és viszonyait. A globalizálódás (és a regionalizálódás), valamint a nemzeti fejlődés folyamata között egymást elősegítő vagy éppen hátráltató kölcsönhatások érvényesülnek. A nemzeti elzárkózás ma már nemcsak nyilvánvalóan kudarcra ítélt politika, hanem már reális lehetőséget sem jelent.

A fejlettebb országokhoz való *felzárkózást célzó fejlesztéspolitika* általában csak akkor lehet eredményes, ha alapvető feladatának tekinti mind a külkapcsolatokban megnyilvánuló *interdependenciák szimmetrikusabbá tételét*, mind pedig a *gazdaság és társadalom belső integrálását*, illetve dezintegrációjának megakadályozását. A *belső integrálódás* mindenekelőtt a gazdaságon belül képződő, annak részeit, partnereit összekötő *input-output kapcsolatok* fejlődésétől és terjedésétől, valamint a *társadalmon belüli egyenlőtlenségek* csökkenésétől és a *civil társadalom* önszerveződésének és tevékenységének kibontakozásától függ.

⁹ Idézi: Rostow, W. W. (1990), pp. 192-193.

A fejlesztési politikában mindinkább kiemelt szerepet kap a „fenntarthatóságnak”, vagyis egyfelől az ökológiai egyensúly megőrzésének, másfelől a társadalmi és regionális egyenlőtlenségek csökkentésének követelménye.

Minden gazdasági jelenséget és folyamatot, így a globalizáció és a regionalizálódás folyamatát, a transznacionális társaságok tevékenységét is egyszerre jellemezznek *potenciálisan kedvező és potenciálisan kedvezőtlen* hatások, következmények. (Csak a szélsőséges nacionalista, illetve az ultra-liberális ideológiák hirdetik a kizárólagosan kedvezőtlen vagy kedvező hatásokat.) Az viszont, hogy mennyi valósul meg a potenciálisan kedvező hatásokból, és mennyire sikerül elkerülni a potenciálisan kedvezőtlen hatásokat, nem utolsósorban az *állami gazdaságpolitikától* is függ.

Mínt hogy a fejlesztési politikát nem az egymást kizáró *alternatívák* közötti választás kell, hogy jellemezze, hanem azoknak az adott időben és körülmények között megfelelő és későbbiekben rugalmasan módosítható *kombinációja*, ez utóbbi is egy jól át gondolt állami gazdaságpolitika függvénye. Mivel a gazdaságpolitikában soha nem létezhetnek (miként az élet más területein sem) általában és kizárólag kedvező döntések, minden esetben nélkülözhetetlen annak tisztázása, hogy „*milyen szempontból*” és milyen időtávra nézve kedvező vagy kedvezőtlen az adott döntés, és „*kinek az érdekében*, kinek a javára, illetve kárára” szolgál. Ennek megfelelően kell a kormányzatnak a felelőséget vállalnia.

A társadalmi fejlődés és a gazdasági növekedés kölcsönösen feltételezi egymást. A jólét megteremtésének éppúgy van gazdasági, mint attól el nem választandó szociális, kulturális, politikai és természeti (környezeti) feltétele. A gazdasági növekedés éppúgy nem lehet tartós, vagyis „fenntartható” a gazdaság egyensúlytalanságának elmélyülése mellett, mint ahogy a dinamikus egyensúly sem biztosítható a gazdaság növekedése nélkül. A gazdasági versenyképesség javítása nem lehet eredményes, ha a szociálpolitika rovására történik, de ez utóbbi sem javíthat a társadalom állapotán, ha a gazdaság versenyképessége romlik. Ezen követelmények összhangba hozása aligha biztosítható az *állam* megfelelő közreműködése nélkül.

A nemzeti fejlődést, és a világgazdasági felzárkózás sikerét meghatározó tényezők sorában mindinkább felértékelődik a *tudomány szerepe*, mégpedig nemcsak az alkalmazott, hanem az elméleti alap kutatásoké is. A legutóbbi évtizedek legjelentősebb technológiai újításai, forradalmi felfedezései zömmel az elméleti alap kutatások eredményei. A tudományos kutatói kapacitások alakulása és a tudományos-technikai eredmények felhasználása mindenekelőtt a *humán tőke* fejlődésétől függ, vagyis elsősorban az oktatás és képzés dimenzióinak és színvonalának növekedésétől. A legfejlettebb országokban bizonyított tény, hogy a humán tőkére fordított beruházásoknak a materiális beruházásokénál többszörösen nagyobb a hozzájárulása a GDP növekedéséhez. (Ezért helyesebb is lenne a tudomány és az oktatás *támogatásának* félrevezető kifejezése helyett az e téren végzett *szellemi tőke-beruházásokról* beszélni). A sikeres világgazdasági felzárkózásnak ugyancsak fontos, sőt egyre inkább nélkülözhetetlen feltétele az *információs és kommunikációs infrastruktúra* fejlesztése. Az az ország, amelyik nem fejleszti azt, az információs társadalom kibontakozása korában eleve lemarad a fejlődésben és tényleges veszteségeket is elszenvedhet külgazdasági kapcsolataiban, ha a világgazdaság áru- és pénzpiaci változásairól – nem utolsósorban a valuták árfolyam-ingadozásairól – nem képes minél gyorsabban tájékozódni. A tudományos kutatások támogatásában, a közoktatás, valamint az információs és kommunikációs infrastruktúra fejlesztésében mindenütt kiemelkedő (bár nem kizárólagos) szerepe van az államnak.

A nemzetgazdaság fejlődésének irányát, ütemét és belső integrálódását magának az exportorientált *húzóágazatnak a jellege*, az általa előállított termék, illetve szolgáltatás fajtája is meghatározza. Különböző exporttermékek, illetve exportágazatok – fizikai terméküketnél fogva is (vagyis csereértékük, relatív áruk alakulásától eltekintve is) igen *különböző hatással* vannak a nemzetgazdaság távlati fejlődésére, minthogy igen különböző mértékben serkentik, illetve követelik meg a humán tőke és a technológia fejlődését, valamint a nemzetgazdaságon belüli input-output kapcsolatok kibontakozását. A legmegfelelőbb, a nemzetgazdaság egészének fejlődésére húzó hatással bíró exportágazatok kiválasztása és serkentése az állami fejlesztéspolitika egyik legfontosabb feladata.

Napjainkban az egyes országok gazdasági fejlődése és világgazdasági pozíciója mindinkább a *transznacionális társaságok* globális hálózatába való beépülésétől, annak mi-kéntjétől és azoktól a *kompetitív előnyöktől* függ, amelyeket a kormányzatok és a társadalom tagjai teremthetnek meg. A sikeres nemzeti fejlődés tehát éppúgy függ a belső, nemzeti cselekvéstől, mint a *külső, nemzetközi* körülményektől és hatásoktól.

Bármennyire is korlátozza korunkban az állam hatáskörét a globalizáció, a regionális integráció és főként a transznacionális társaságok tevékenysége, a gyorsan változó világgazdasági követelményekhez való strukturális és intézményi igazodásban, a kompetitív előnyök céltudatos megteremtésében *kiemelkedő szerepe és feladata van az államnak*, illetve az intézményrendszernek.

Miközben az állam tulajdonosi szerepe és a gazdasági folyamatokba való közvetlen beavatkozása szükségszerűen visszaszorul, *jó néhány hagyományos*, a gazdasággal kapcsolatos funkció betöltése – az általános védelmi, társadalmi, politikai, kulturális, egészségügyi, környezeti, stb. feladatokról nem is szólva – továbbra is állami feladat marad.

Kétségszemből látható tény, hogy a piac nem képes – még „tökéletes” változata esetén sem, vagyis amikor szereplői egymástól többé-kevésbé független, atomisztikus egyedek, akik között nincsenek koncentrált gazdasági erőt képviselő ármeghatározók (price-makers) – a jövedelmek igazságos, vagy akár csak társadalmilag elfogadható elosztását és a társadalom valamennyi tagja számára egyenlő gazdasági esélyeket biztosítani. Ebből is következik, hogy az államnak gondoskodnia kell a saját hibájukon kívül lemaradó és hátrányos helyzetű rétegekről, valamint a még nem, vagy már nem aktív, illetve munkaképes személyekről. (Ezt persze teheti akár közvetlenül, saját költségvetési forrásaiból történő finanszírozással – akár pedig közvetve, jogi eszközökkel és gazdasági ösztönzőkkel mobilizálva e célra a magánszféra forrásait –, illetve e két módszer megfelelő kombinálásával).

A piacnak egyébként sem feladata a társadalmi egyenlőség biztosítása, sőt annak spontán működése eleve differenciáló és polarizáló hatású, ami koncentrált gazdasági erők képződéséhez, vagyis „piaci tökéletlenségekhez” vezet. Ennek (a verseny törvényes szabályozásával, „trösztellenes” törvényekkel, a monopolhelyzetek felszámolásával történő) korlátozása, illetve korrekciója is az államra háruló feladat, mint ahogy az olyan, csak hosszabb idő után megtérülő, főként infrastrukturális beruházásokról való gondoskodás is, amelyekre saját forrásból és kockázatra a magántőke nemigen vállalkozik.

Természetesen változatlanul állami feladat a piaci szereplők, illetve általában a hatásköre alá tartozó valamennyi természetes és jogi személy számára a biztonság és jogrend megteremtése, illetve fenntartása és őrzése.

Ezeknek, és az ezekhez hasonló vagy hozzájuk kapcsolódó feladatok ellátásán kívül azonban az államnak a felgyorsult globalizációs folyamat és a regionális integráció körülményei között – miközben az országon belüli gazdasági folyamatoknak nemcsak az irányítására, de hatékony szabályozására is egyre kevésbé képes, vagyis mindjobban elve-

szítette a „keynesi recept” szerinti korábbi funkcióját – bizonyos *újabb gazdasági feladatok*, illetve *újabb területeken* ellátandó funkciókat kell elvállalnia.

3.1. AZ ÁLLAM ÉS A TÁRSADALOM ÁLTAL MEGTEREMTHETŐ KOMPETITÍV ELŐNYÖK

Az egyes országok, illetve régiók fejlődése és gazdaságuk, illetve az ott működő vállalatok és az utóbbiak által előállított javak, termékek és szolgáltatások versenyképessége természetesen még ma is részben *a hagyományos értelemben vett „komparatív előnyöktől”*, vagyis a természeti, földrajzi és gazdasági adottságoktól, illetve lehetőségektől függ. Ezek azonban nemcsak és nem elsősorban a kereskedelmi szakosodásban (vagyis a feltételezhetően komparatív előnyt biztosító termékekre, illetve szolgáltatásokra specializálódásban) játszhatnak szerepet, hanem főként mint meglévő *„lokációs előnyök”* a transznacionális vállalatok becsalogatásában, illetve esetleges kifejlődésében is. Ilyenek (mint ismeretes):

- a természeti erőforrások állapota, bizonyos természeti erőforrások viszonylagos gazdagsága és gazdaságok kihasználásának potenciálja,
- a termékek és a termelési tényezők export-, illetve importpiacaihoz való földrajzi közelség,
- a relatív (ti. a partnerekéhez viszonyított) termelékenység és bérköltség meglévő színvonala, vagyis a klasszikus értelemben vett¹⁰ „komparatív előny” adottsága,
- a termelési tényezőkkel való relatív ellátottság, vagyis a neoklasszikus Heckscher-Ohlin-tétel¹¹ szerinti komparatív előny,
- a technológiai fejlettség relatív színvonala, vagyis a „technológiai szakadék” Posner-féle¹² koncepciójának megfelelő adottság,
- az adott, illetve potenciális exporttermék „életciklusa” szempontjából vett tényező-adottságok és piaci viszonyok, vagyis a Vernon-féle¹³ koncepció szerint az „életcik-

10 Megjegyzendő, hogy a klasszikus közgazdaságtan a munkatermelékenység fogalmába implicite – ha nem is mindig következetesen – nem csak az adott termelési folyamatban kifejtett munka (Marx kifejezésével: „élő munka”) hatékonyságát, az egy időegység alatt megtermelt javak mennyiségét foglalta bele. Nem feledkezett meg a másik két termelési tényező szerepéről sem. A természet „hozzájárulását” viszont eleve az „élő munka” nagyobb vagy kisebb termelékenységében vélte kifejeződni. A (fizikai értelemben vett) tőkének, vagyis a felhasznált termelési tényezők szerepét illetően pedig azt tartotta, hogy az azok előállítására fordított munka is része, mintegy előzetes fázisa a végterméket produkáló munkafolyamatnak, és ezért ezt a munkát mint a múltban kifejtett munkát (Marx kifejezésével: „holt munkát”) értelemszerűen az összes munkaráfordításba foglalta, ezáltal voltaképp a munka összesített termelékenysége mutatójának részévé téve. A klasszikusok (és különösen Marx) munka-értékelmélete tehát aligha értelmezhető úgy, mint amely szükségképpen csupán egyetlen termelési tényezőnek, az adott termelési folyamatban kifejtett munkának a szerepét veszi figyelembe a termelés (mind a „használati értékek”, mind a „csereértékek” termelésének) folyamatában. Helyesebb azt úgy értelmezni, mint amely azért tulajdonít kiemelt, sőt kizárólagos jelentőséget az emberi munkának általában, mert maga a tőke is ez utóbbinak a terméke, és mert a természet adományainak sincs önmagukban véve értékük a társadalomban emberi felhasználás és az ahhoz szükséges munkavégzés nélkül. Más kérdés, hogy mennyire alkalmazható a gyakorlatban a munka-értékelmélet, vagyis hogy praktikusán megoldható-e a termelésben felhasznált termelési eszközök „értékének” az előállításukra a múltban kifejtett összmunka-mennyiségre való visszavezetése. Következésképpen a „munka termelékenységének” és a „teljes termelékenység” megkülönböztetését csupán ennek a (múltbeli munkára való) visszavezetésnek a lehetetlensége indokolja, nem pedig a munka-értékelmélet sui generis fogyatékosága.

11 Lásd: Heckscher, E. E. (1919) és Ohlin, B. (1933).–

12 Lásd: Posner, M. V. (1961).

13 Lásd: Vernon, R. (1966).

lus” valamely fázisához a szükséges minőségben meglévő tényezők és a keresleti adottságok által biztosított komparatív előny,

- az exporttermelésben mutatkozó méretgazdaságosság, vagyis a „belső gazdaságosság alapján kialakult kereskedelem” koncepciójának megfelelő adottság,
- a már meglévő infrastruktúra révén elérhető költségmegtakarítás lehetősége, vagyis a „külső gazdaságosság alapján kialakult kereskedelem” koncepciójának megfelelő adottság,
- a fogyasztás, illetve a fogyasztói kereslet meglévő és a partner országokétól eltérő szerkezetének adottsága, vagyis az „ízlésbeli különbségekre épülő kereskedelem” koncepcióját tükröző körülmény, valamint
- a fogyasztói keresletnek a „termékdifferenciálásra épülő kereskedelem” koncepciójának megfelelő diverzifikáltsága, sokféleséget tükröző szerkezete.

Noha ezek nagy része ma már nem tekinthető egyszerűen objektív adottságnak, hanem inkább alakítható, módosítható és fejleszthető lehetőségnek, a fejlődés és a gazdasági versenyképesség alakulása, alakítása szempontjából mindenképpen megnőtt a helyi társadalom, a helyi közigazgatás és intézmények, a helyi (külföldi és hazai) vállalatok által „megteremthető”, illetve „megteremtett kompetitív előnyök” jelentősége. Ezek sorában kiemelendő:

- (a) mindenekelőtt a „humán”, illetve a „szellemi tőke” fejlesztése, a munkaerő minőségének javítása, a közegészségügy és közoktatás fejlesztése, a szakoktatás, különösen a számítógépes ismeretek és az elektronikus kommunikáció nyelvezetének oktatása, valamint a tudományos kutatóhelyek kifejlesztése, a K+F kapacitások bővítése, „tudás-parkok” létrehozatala, az innovációk támogatása, stb.,
- (b) az általános technológiai színvonal emelése, a gazdasági egységekben alkalmazott gépek, berendezések, felszerelések és technológiai eljárások korszerűségének javítása, életkorának csökkentése, a környezetre káros technológiák megszüntetése, új, korszerű és környezetbarát technikai vívmányok behozatala és hatékony felhasználása, főként pedig helyi kifejlesztése, stb.,
- (c) az országon, illetve régióon belül működő gazdasági egységek, külföldi és hazai vállalatok közötti *input-output kapcsolódások fejlesztése*, vertikálisan vagy horizontálisan integrálódó konglomerátumok, „klaszterek” kialakulásának serkentése, az input-output kapcsolatokat gerjesztő „ipari parkok” létrehozása, stb., valamint mindezek elősegítése;
- (d) a gazdasági infrastruktúra fejlesztése, vagyis az országon, illetve régióon belüli és a külső térségekkel összekötő közlekedési, szállítási, kommunikációs és információs hálózatok kiépítése, illetve bővítése és fejlesztése, továbbá
- (e) a fejlesztési feladatok elvégzésére, a külföldi tőkeberuházások serkentésére és megfelelő irányba terelésére, a kapcsolatok és hálózatok építésére és a fenntartható fejlődés szempontjából kívánatos *társadalmi magatartás* gerjesztésére alkalmas *intézmények és szervezetek* létrehozatala, valamint
- (f) a helyi gazdaság működését szabályozó elvek, törvények és politikák kellő átláthatóságának és megbízható stabilitásának biztosítása, és általában is az ún. „gazdasági távolság” csökkentése, a „gazdasági közelség” formájában megnyilvánuló kompetitív előny megszerzése, vagyis a külföldi beruházók számára a fejlett országokéhoz hasonló gazdasági környezet kialakítása,
- (g) végül pedig, de nem utolsósorban a helyi társadalmon belül olyan magatartásnak, reagáló képességnek, viselkedési és együttműködési normáknak, erkölcsi és jogi

szabályoknak, emberi viszonyoknak, műveltségi és nyelvismereti színvonalnak, szociális és környezeti felelősségtudatnak, egyéni és társadalmi biztonságérzetnek a kifejlesztése, amelyek az ún. „*kulturális közelségben*” és a „*szociális közelségben*” (illetve biztonságban) megnyilvánuló kompetitív előnyt is biztosítják.

Az ilyen és hasonló kompetitív előnyök megteremtése és hatékony kihasználása a világ-gazdaság és az európai integrációs folyamat körülményei között azt is megköveteli, hogy legyen az országnak (és régióinak) olyan „*fejlesztési stratégiája*”, amelynek keretében, illetve amelynek megfelelően kormányzata

- képes a feladatokat megvalósíthatóságuknak megfelelő *integrált egységbe* foglalni, és ennek érdekében *érdekegyeztető és koordinációs* mechanizmusokat alkalmazni,
- figyelembevéve az ország adottságait, a világgazdasági tendenciákat és a technológiai fejlődés irányát, gondosan *meghatározza és serkenti* azokat a gazdasági ágazatokat, illetve tevékenységeket, amelyek a nemzetgazdaság távlati fejlődését – a humán, illetve szellemi tőke fejlesztése, a technológiai fejlődés, az input-output kapcsolatok és az infrastruktúra fejlesztése oldaláról – a leginkább előrelendíthetik,
- az így meghatározott fejlesztési irányoknak és prioritásoknak megfelelően egy olyan *célzott promóciós politikát* alkalmaz, amely lehetőleg *előre kiválasztja* a legmegfelelőbb potenciális külföldi beruházót és azt a lehetséges legtöbb módszerrel, illetve intézkedéssel a kívánatos beruházásra ösztönzi (ahelyett, hogy szelekció nélkül csalogatna általánosságban nyújtott kedvezményekkel, privilégiumokkal az országba mindenféle külföldi vállalatot), vagyis a külföldi tőke, különösen az exportorientált tőkeberuházások becsalogatásának politikáját azok célirányos *szelektív támogatásával*, illetve ösztönzésével kombinálja,
- *a már bentlévő külföldi cégeket* is tevékenységük bővítésére és – más országokba való áttelepítése helyett – magasabb szintre emelésére serkenti, amelyhez a velük folytatott rendszeres konzultációk révén szerzett információk alapján a szükséges feltételekről (szakképzés, infrastruktúra, stb.) is igyekszik gondoskodni, miközben
- a külföldi cégeket és leányvállalatokat a helyi vállalatokkal való együttműködésre, a helyi munkaerő képzésére és jogainak biztosítására, környezetkímélő technológiák alkalmazására, az exporttermelés összetételének magasabb minőségű, *tudás-intenzív termékek irányába* történő fejlesztésére készíti,
- *a hazai kis- és közepes vállalatokat* pedig arra ösztönzi, hogy megfelelő minőségű termékeikkel, illetve szolgáltatásaikkal megbízható partnereivé, beszállítóivá váljanak a külföldi nagyvállalatoknak (és lehetőleg minél több transznacionális cégnek), vagyis a külföldi cégekkel való együttműködés minőségi feltételeinek biztosítására serkenti, továbbá
- *előmozdítja* a transznacionális társaságok ún. „*nemzetközi termelési rendszereibe*” való *beépülésüket*, ösztönöz azok előnyeinek kihasználására,
- előmozdítja ipari és tudományos *parkok* létesítését és klaszterek kialakulását,
- általában is elősegíti és ösztönzi a beruházásokat a beruházásokra vonatkozó szabályok egyszerűsítésével, az engedélyezési és egyéb eljárások idő- és költségigényének csökkentésével (ún. „*beruházói úti-térkép*”, vagyis az engedélyezési eljárások menetére vonatkozó tájékoztató elkészítésével, továbbá az ún. „*egyablakos*” *eljárás* bevezetésével, azaz a szükséges összes engedély egyetlen intézménynél való beszerezhetősége révén, valamint az elektronikus ügyintézés lehetőségének biztosításával és a közigazgatás érintett intézményeinél a tisztviselők „*magatartási kódexének*” bevezetésével, stb.), emellett

- rendszeres *konzultációkat* folytat, vagyis ún. „*utógondozást*” is végez a már bent lévő külföldi leányvállalatokkal való rendszeres kapcsolattartás révén (amely feladat ellátására – miként Dél-Koreában – akár egy „beruházási ombudsmant” is alkalmazhat), valamint
- képes más országokkal (illetve más régiókkal), azok gazdasági egységeivel hatékonyabb *együtműködést kialakítani*.

A kompetitív előnyök megteremtésére és kihasználására irányuló *nemzeti politika* azonban nem feledkezhet meg azokról a *globális problémákról* – így elsősorban a nemzetközi fejlődés-szakadékról, az ökológiai veszélyekről, a globalizálódó terrorizmusról – amelyek megoldása, illetve elhárítása diplomáciai erőfeszítéseket és együtműködést követel.

Az e téren végzett eredményes munka (a nemzetközi segélyezésben, környezetvédelemben és békefenntartásban való közreműködés) is javítja az ország *nemzetközi hírnevét*, mint ahogy az *országban belüli biztonság* megteremtése, illetve megőrzése és a *környező országokkal való jó viszony* kialakítása is. Mindennek nemcsak a tágabb értelemben vett „nemzeti versenyképesség”, hanem a szűkebben értelmezett gazdasági versenyképesség szempontjából is jelentős hozadéka van.

3.2. A TRANSZNACIONÁLIS TÁRSASÁGOKKAL VALÓ EGYÜTMŰKÖDÉS

A nemzeti fejlődés, a versenyképesség, illetve a felzárkózás ma nem utolsósorban a TNC-k nemzetközi hálózatába való beépüléstől és számukra új, kompetitív előnyök cél tudatos megteremtésétől függ.

A *transznacionális társaságokkal* való együtműködés és a nemzetközi termelési rendszerekbe való beépülés lényegesen *új lehetőségeket* és persze új kockázatokat is teremt.

A vezető TNC-k egyre több független vállalatot vonnak be nemzetközi termelési rendszereikbe, mint szerződéses feldolgozó cégeket, input-beszállítókat, szolgáltatásokat nyújtókat vagy éppen stratégiai partnerekként. Ezek a helyi kis- és közepes vállalatok – amennyiben képesek megfelelő minőségben, időben és áron eleget tenni a megrendeléseknek – gyors növekedésnek indulhatnak és egyszerre több TNC-t is kiszolgálhatnak. Közülük többen is transznacionalizálódnak. A nemzetközi termelési rendszerek egyre inkább elterjednek – nem utolsósorban a kereskedelem liberalizálása és a nemzetközi tőkeáramlás szabadabbá válása, valamint a humán erőforrások (képzés) és az infrastruktúra fejlődése nyomán.

A szolgáltatások nemzetközi forgalmának növekedése és kiterjedése együtt jár azzal, hogy egyre több, a nemzetközi termelési rendszerekhez kapcsolódó különféle szolgáltatási funkció válik a nemzetközi munkamegosztás és szakosodás tárgyává, ami nagyarányú változásokat hozhat és ugyancsak új lehetőségeket kínál a helyi kis- és középvállalatoknak is. A nemzetközi munkamegosztás ma már a nem-materiális ágazatok, illetve tevékenységek körében is gyorsan fejlődik (mint pl. az egészségügyi turizmus, a kulturális és sporttevékenységek terén).

Mindezeken túl, a biotechnológia és más, a mezőgazdasági termelésben alkalmazható modern technológiai eljárások, valamint a közlekedés és szállítás „forradalmi” fejlődése változásokat hozhat még a történelmi lemaradásra ítélt agrárgazdaságok helyzetében és a transznacionális társaságoknak ez utóbbiak irányában kialakult magatartásában is.

A kevésbé fejlett gazdaságok számára az is *új lehetőséget* kínál, hogy a költségek (főként a bérköltségek és a környezetvédelmi költségek) növekedése a fejlett országokban

arra készíti a transznacionális társaságokat, hogy az érintett termelési, illetve szolgáltatási tevékenységet átvigyük a *munkatermelékenység* terén kevésbé lemaradó, de lényegesen alacsonyabb *bérszínvonalú* országokba, illetve régiókba. A költségek emelkedésének tendenciája egyébként is csökkenti az adott terméket vagy szolgáltatást elsőként bevezető és piacra vivő vállalat (a „first-mover”) előnyét, vagyis megkönnyíti újabbak belépését a piacra.

A munkaerő minőségével szemben támasztott követelmények változása és egyes kevésbé fejlett országokban az oktatás, képzés és a tudományos kutatási kapacitások fejlesztésében elért előrehaladás, valamint és nem utolsósorban az informatika forradalma és a távfoglalkoztatás terjedése maga is lendületet ad a *transznacionális tevékenységek földrajzi áttrendeződéseinek*, a termelési és szolgáltatási tevékenységek földrajzilag is rugalmasan változtatható „hálózatai” kialakulásának.

Korábban a transznacionális társaságok internalizálási törekvései (a Dunning-féle¹⁴ „internalisation advantage seeking motives”) meglehetősen egyértelművé tették a korpóráción belüli pozíciók előnyét. Az a változás azonban (tudniillik a két ellentétes vállalat-specifikus előny, vagyis az internalizálás és a specializáció közül az utóbbi javára történő eltolódás), amely a technológiai fejlődés és a verseny kiéleződése nyomán arra készíti mind több TNC-t, hogy számos tevékenység vállalaton kívülre helyezését, vagyis „externalizálásával”, csak a legnagyobb (tulajdonosi, piaci és profitabilitási) előnyöket biztosító tevékenységekre koncentráljanak, új helyzetet teremt. Módosul a világ ipari struktúrája. Bizonyos résztevékenységek externalizálása nyomán egészen új iparágak képződnek. A „szerződéses feldolgozók” új nemzedéke jelenik meg. Korábban feldolgozóipari tevékenységgel élre törő TNC-k feladják e tevékenységet és már nemcsak a kiegészítő termelési kapacitások biztosítása céljából szerződnek külső beszállítókkal, hanem a márkanév megtartása mellett a gyártmány teljes feldolgozását, sőt akár a differenciált termék összes változatának előállítását és az ügyfélszolgálatot, a vásárlóknak nyújtandó szolgáltatásokat, esetleg a gyártmányfejlesztés (K+F) tevékenységét is szerződéses feldolgozó partnerekre ruházzák át (ami az „outsourcing” bizonyos átértelmezését is indokolja).

Mindez azt jelenti, hogy az „értéklánc” elemeinek, „láncszemeinek” a földrajzi eloszlása rendkívüli módon kiszélesedik, ami egyszersmind a versenyzők körének és a verseny tárgykörének kiszélesedését is jelenti. Már a K+F kapacitások és az innovációs tevékenység sem kötődik annyira a TNC-k „anyaországához”, mint korábban. Ugyanakkor a nemzetközi termelési rendszerek fokozódó externalizálódása ellenére, a transznacionális társaságok uralmi pozíciót élveznek a formálisan független termelők nemzetközi hálózata fölött – bizonyos kulcsfunkciók, illetve tevékenységek (mint amilyen a márka-menedzsment és a gyártmányfejlesztés) közvetlen tulajdonosi ellenőrzése révén, valamint a műszaki, minőségi és szállítási követelmények, szabványok, illetve normák meghatározása és betartásuk kikényszerítése által.

Az új lehetőségek persze új *kihívásokkal* és új veszélyekkel, illetve *kockázatokkal* is járnak. Sőt, ami egyes országok számára az új, kedvező lehetőséget jelenti, mások vagy később ugyanazok számára a hátrányba kerülés kockázatát is.

Nem lehet például előre tudni, hogy egy nemzetközi termelési rendszer tovább fog-e bővülni. A technológia fejlődése mind nagyobb követelményeket támaszt a szakértelem terén, az éleződő verseny pedig arra kényszeríti a társaságokat, hogy a termelés méreteiből és a termékvariációkból adódó gazdaságossági előnyöket, vagyis az

14 Lásd Dunning, J. H. (1993).

„economies of scale” és az „economies of scope” előnyeit kihasználva, egyre hatékonyabb beszállítói hálózatot építsenek ki, és ha szükséges, újabb és újabb tevékenységekre térjenek át, új lokációt és új beszállítókat keressenek. Ezért a nemzetközi termelési rendszerbe már beépült vállalatok sem lehetnek biztosak jövőjükkel szemben, különösen, ha nem képesek „előremenekülni” saját technológiai és munkaerő-minőségi színvonaluk emelésével.

A külföldi leányvállalatokat befogadó térségek is elveszíthetik „lokációs” előnyeiket, ha nem gondoskodnak a magasabb technológiai követelményeknek eleget tevő szakemberek képzéséről, és nem válnak mielőbb képessé a gyártási folyamat független fejlesztésére és a hozzáadott értéket teremtő tevékenységek színvonalának emelésére.

Miközben a kommunikációs és információs technológia fejlődése erőteljesen csökkentette a földrajzi távolság jelentőségét, bizonyos termékek, illetve szolgáltatások esetében változatlanul fontos maradt vagy éppen új jelentőséget nyert a földrajzi közelség. (Így elsősorban azoknál, amelyeknél különösen gazdaságos, vagyis jelentős szállítási költségmegtakarítást eredményez a közelség, vagy azoknál, amelyeknél a fogyasztói igényekhez való gyors és rugalmas igazodást az biztosítja, ha a termék összeszerelését, illetve az adott szolgáltatást a végső fogyasztóhoz a lehető legközelebb eső helyen végzik.) Ez viszont alááshatja azoknak az országoknak a megszerzett előnyét, amelyek távoli piacokra szállító, exportra feldolgozó zónákba („off-shore” iparágakba) csalogattak transznacionális összeszerelő leányvállalatokat.

A transznacionális társaságokkal való együttműködés kockázataihoz tartozik az is, hogy azok olykor csak az adott ország, illetve régió „statikus” komparatív előnyeinek kihasználására törekszenek, és ezek eróziója nyomán elhagyják azt. Minthogy exportorientált tevékenységük különösen érzékeny a költségszínvonal, a piaci viszonyok, a törvényes szabályozások és a gazdaságpolitikai intézkedések változásaira, valamint a kockázati várakozásokra, ez különösen hajlamossá teszi őket a teljes vagy részleges helyváltatásokra.

A *kivonulás*, a tőkekivonás és a termelői vagy szolgáltatói tevékenységnek egy másik országba, vagy régióba való áthelyezése a munka-intenzív (pontosabban szólva: a „munka-extenzív”, vagyis a viszonylag nagyszámú és kevésbé képzett munkaerő felhasználásával járó) és viszonylag kisebb fizikai tőkeberuházást igénylő tevékenységek esetében sokkalta kisebb veszteséget jelent egy transznacionális társaság számára, mint a fejlett technikát, magasan képzett munkaerőt és jelentős tőkebefektetést képviselő „tőke-”, illetve „humántőke-” és „technika-intenzív” tevékenységek áthelyezése. Ezért az előbbieket esetében gyakrabban és hirtelen kerülhet sor arra. Az érintett országok, illetve régiók számára egy ilyen kivonulás súlyos gondokat és veszteségeket okozhat, különösen a foglalkoztatás és az exportbevételek terén.

Kedvezőtlen következményekkel járhat az is, ha a befogadó ország, illetve régió kormányzata a transznacionális társaságok becsalogatására a bérszínvonal leszorításának, a munkajogi előírások, munkavédelmi szabályok enyhítésének, a környezetvédelmi előírások mellőzésének eszközét, különféle *engedmények* és privilégiumok nyújtásának politikáját alkalmazza (különösen akkor, ha az ilyen engedmények terén alakul ki egyfajta nemzetközi verseny a potenciális befogadó országok között).

3.2. EGYÉB, ÚJ FELADATOK AZ ÁLLAM SZÁMÁRA

A fentiekben is említett, nagyrészt már *hagyományosnak tekinthető funkciókon* (az általános védelmi, diplomáciai, politikai és jogi, kulturális, közegészségügyi, szociális és környe-

zetvédelmi, stb. feladatokon), valamint a vállalatok számára megfelelő jogi és intézményi keretek biztosításán, a humán tőke és az infrastruktúrák fejlesztésén, valamint a transznacionális társaságokkal való együttműködésben minél több előny megszerzését és a veszélyek, illetve hátrányok elkerülését célzó tevékenységen túl mindinkább előtérbe kerül:

- a nagy K+F-igényű szektorok speciális támogatása és általában a *tudományos kutatási kapacitások fejlesztése*,
- az *esélyegyenlőség* biztosításának, illetve az egyenlőtlenségek csökkentésének feladata, valamint
- a *gazdaságban* a globalizációs és regionalizálódási folyamatok esetleges dezintegráló hatásainak kivédése,
- a vállalatokkal és a munkavállalókkal kialakított érdekegyeztetési és *koordinációs mechanizmus* működtetése,
- a *környezetvédelem* és a „környezeti kultúra” fejlesztése,
- a *társadalmi kohézió*, a társadalmi összetartozás és szolidaritás erősítése, a társadalmi elidegenedés, szociális leszakadás, marginalizáció és kirekesztődés megelőzése, valamint
- az etnikai, vallási és egyéb, rendellenes *konfliktusok megelőzése*, illetve kezelése.

A globalizációs és regionalizálódási folyamatok esetleges, vagy ténylegesen is megnyilvánuló dezintegráló hatásainak kivédése nemcsak a gazdaságban követeli meg annak részei közötti kapcsolódások, a már említett input-output kapcsolatok gondozására és fejlesztésére irányuló állami politikát, hanem a *társadalom* és annak kultúrája, sőt szociálpszichológiája és nemzeti identitástudata vonatkozásában is az állam feladatává teszi a *kohézió*, a társadalmi összetartozás és szolidaritás erősítését, a társadalmi elidegenedés, szociális leszakadás, marginalizáció és kirekesztődés, etnikai, vallási és egyéb, rendellenes konfliktusok megelőzését, illetve kezelését.

Mínt hogy elsősorban a „*brain drain*”, vagyis a legképzettebb szakemberek, kutatók, tudósok külföldre csábítása jelenti a legsúlyosabb veszteséget az ország számára, mindenképpen indokolt és szükséges a hazai szellemi tőke gyarapodását meghatározó felsőoktatási és kutatói kapacitások fejlesztésére, a nemzeti kutatói kapacitások megtartására, sőt növelésére jelentős állami forrásokat is biztosítani.

Az tehát, hogy a globalizálódás, transznacionalizálódás és integrálódás folyamataiba való bekapcsolódás és a transznacionális hálózatokban és integrációs szervezetekben való részvétel mennyire segíti elő a nemzet fejlődését, továbbra is nagymértékben függ (ha nem is kizárólag) az adott ország kormányzatának politikájától és társadalmának erőfeszítéseitől.

A felgyorsult globalizáció és az előrehaladó regionális integrációs folyamatok tehát nem csökkentették, hanem inkább *új összefüggésbe helyezték és módosították* az állam gazdaságban betöltött, illetve a gazdasággal kapcsolatos szerepét.

A globalizáció, a transznacionalizálódás és integrálódás folyamatai ugyan alapjaiban kezdik ki a gazdasági folyamatok nemzetgazdasági keretek között folyó (közvetlen vagy közvetett) állami szabályozásának hatékonyságát, másfelől viszont ezen folyamatokhoz való strukturális és intézményi igazodás sikerét és a világgazdasági pozíció javulását meghatározó kompetitív előnyök célirányos megteremtése az *állam szerepének* erősítését követelik meg. Ugyanez következik a nemzeti értékek, kultúra és biztonság megőrzésének feladatából is.

Ily módon bármennyire is ellentétbe kerül egymással a *globalizáció* és a „*szuverén állam*” *intézménye*, bármennyire is divatos a globalizáció folyamatának felgyorsulását a li-

beralizálódás, dereguláció és privatizáció terjedésével, vagyis a neoliberális elvek győzelmével kapcsolatba hozni, míg az állami szerepvállalást a túlhaladottnak ítélt baloldali vagy keynesiánus eszmék, illetve a konzervatív nacionalizmus receptjeként kezelni, a valóság egyik elméleti vagy ideológiai irányzatot sem igazolja.

Összegezve tehát megállapítható, hogy a felgyorsult globalizálódás korában a kormányzatok felelőssége és az állam szerepe nem csökken, különösen

- a humán tőke fejlesztése, a közoktatás korszerűsítése, a *hazai tudományos és kutatási kapacitások* megteremtése, illetve bővítése terén, ami voltaképpen és bizonyítottan a „legproduktívabb” (leginkább megtérülő) beruházásokat jelenti;
- a nemzetgazdaság távlati fejlődése szempontjából legígéretesebb termelő és szolgáltató tevékenységek, *húzóágazatok* kijelölése, serkentése, ösztönzése és támogatása terén;
- az ország gazdaságán belüli *input-output kapcsolatok* fejlődésének ösztönzése, a transznacionális társaságok számára bedolgozó vállalatok, illetve munkavállalók felkészülésének és magasabb minőségi kategóriába emelkedésének elősegítése terén;
- a transznacionális társaságok számára is fontos egyéb „lokációs előnyök” megteremtése, illetve gondozása terén, beleértve a megfelelő *gazdasági és kulturális környezetet*, az átlátható, kiszámítható és megbízható gazdaságpolitikát és gazdasági jogrendet, a gazdasági szereplők törvénytisztelő és kulturált viselkedését stb., továbbá
- az anyagi és társadalmi *infrastruktúra* (nemcsak általános, hanem) bizonyos új szféráinak, nevezetesen a távközlési és információs hálózat fejlesztése terén, valamint és nem utolsósorban
- a *társadalmi kohézió* megőrzése, illetve erősítése terén (beleértve a vonatkozó kulturális és szociálpolitikai feladatokat).

Mindezek mellett persze nem kis mértékben az is a kormányzati politikától függ, hogy mennyire sikerül a világgazdasági és integrációs folyamatokban, illetve kapcsolatokban, valamint a transznacionális társaságokkal való együttműködésben minél több hasznot minél kisebb költség, illetve kockázat árán megszerezni az ország, illetve társadalma számára. Ez egyebek között a kormányzat tárgyalási, illetve alkupoziójának erősítését követeli meg, ami ily módon ugyancsak fontos és többirányú tevékenységet kívánó állami feladat.

4. AZ ÁLLAM ÉS A PIAC MŰKÖDÉSÉNEK ZAVARAI: „KORMÁNYZATI” ÉS „PIACI TÖKÉLETLENSÉGEK”

A szélsőséges álláspontok „a piac vagy az állam” téves dilemmáját kifejezve ma is megnyilvánulnak, többnyire hangzatos politikai jelszavak formájában: egyfelől a vállalatok versenyképességének javítására hivatkozva minél kisebb államot és jóléti költségvetést követelnek, másfelől viszont szociális szempontokra hivatkozva a piac korlátozását és az állam szerepének növelését óhajtják.

A „*minél kisebb állam*”, az állami költségvetés és az adók csökkentése, a privatizáció és dereguláció, valamint a piaci spontaneitás és az egyén minél nagyobb szabadsága melletti érvelések többnyire mellőzik azt a kérdést, hogy ki viseli gondját nemcsak a munkanélkülieknek és a társadalom kivetettjeinek, hanem a távlati beruházásokat igénylő humántőke fejlesztésének is. Ugyanakkor azzal a naiv, de többnyire elhallgatott, implicit feltételezéssel is élnek, hogy a piac teljes és tökéletes, és a piac valamennyi résztvevője tökéletesen informált.

Ezzel kapcsolatban jegyzi meg *Joseph E. Stiglitz* (2002): „A gazdaságelmélet legújabb fejleményei – amelyek sajátos módon éppen a washingtoni konszenzus elveinek legkérlelhetőbb hajszolása idején láttak napvilágot – megmutatták, hogy amikor nem tökéletes az informáltság, vagy a piacok nem teljeseek – vagyis mindig, de főképp a fejlődő országokban –, a láthatatlan kéz igencsak tökéletlenül működik. Ez azt is jelenti, hogy létezik olyan kormányzati beavatkozás, amely – elvben – javíthatja a piac hatékonyságát.” (87. o.)

Másfelől viszont a *gazdaságra kiterjedő adminisztratív állami irányítás* és a költségvetésen keresztül történő nagyarányú újraelosztás politikája nemcsak a költségvetési deficit és a társadalomra nagy terhet róó állami bürokrácia növekedésével jár együtt, hanem többnyire károsan hat a vállalkozói kedvre és egyéni kezdeményezésekre is, sőt, téves irányba viheti magát a fejlesztéspolitikát is. Egy kormányzat felelőtlen költségvetési kiadásai, elhibázott intézkedései, a gazdaságba való szakszerűtlen beavatkozásai, a klientúrája számára nyújtott privilégiumok és az állami korrupcióval együtt járó spekulációs és járadékorientált tevékenységek, valamint a szűkös erőforrásokkal folytatott pazarlások, stb. nem kisebb zavarokat okoznak a gazdaságban és káros hatásokat a társadalomban, mint a korlátlan spontaneitással és tökéletlenül működő piac.

Ugyancsak *J. E. Stiglitz* (2002) megjegyzése a következő: „Sok fejlődő – és fejlett – országban az állam a kelleténél jóval több energiát fordít olyan dolgokra, amelyekkel nem neki kellene foglalkozni. Ez azoktól a feladatoktól is elvonja, amelyekkel viszont foglalkoznia kellene. A probléma nem annyira az, hogy az állam túl nagyra nőtt, hanem az, hogy nem azt teszi, amit kellene.” (70. o.)

Az ún. „*kormányzati tökéletlenségek*” témakörének – nem utolsósorban a számos fejlődő országban tapasztaltak alapján¹⁵ – ma már széleskörű irodalma van, és e fogalom is általánosan elfogadottá vált. A kormányzati tökéletlenségek köre igen tág: kezdve a lakosság tömegeitől elidegenedett diktatórikus államok önkényes és az uralmon lévő szűk réteg érdekeihez igazított gazdaságpolitikájával, folytatva a külső politikai vagy gazdasági hatalmak, külföldi óriáscégek által korrumpált kormányzatok intézkedéseivel, egészen a jó szándékú, de a megbízhatatlan adatszolgáltatás vagy a téves szakértői tanácsok miatt elhibázott gazdaságpolitikai, illetve fejlesztési koncepciók gyakorlatáig.

Az tehát, hogy a piaci mechanizmus nem megfelelő és tökéletlenségekkel terhes, még legkevésbé sem azt jelenti, hogy az állam gazdasági szerepe viszont megfelelő és tökéletes. Amint azt *J. E. Stiglitz* (1989) megjegyezte: „Amíg a kormányzat képes lehet arra, hogy az intézményi és szervezeti tökéletlenségek némelyikén javítson, nem lesz képes javítani az összes piaci tökéletlenségen, minthogy azok a problémák, amelyekkel a kormányzat találja magát szembe, hasonlóak azokhoz, amelyekkel a piac találkozik. Ilyenek a tökéletlen tudás, információ és az éleslátás.”¹⁶

A piaci mechanizmus nem megfelelő volta *S. M. Shafaeddin* (2004) szerint három vonatkozásban is megnyilvánul: (1) a gyors és nagymértékű változások menedzselésében, (2) magának a piacnak és a „nem-ár” tényezőknél a megteremtésében, valamint (3) a jövedelemelosztásban. Hivatkozva *Rosenstein-Rodanra* (1984) megjegyzi, hogy az ármechanizmus nem képes a nagyobb mértékű egyensúlytalanságok kezelésére, és ha a túlkereslet miatt az ár rövid távon magasra szökik, a kialakult ár túl magas lesz ahhoz, hogy a termelés növelésére ösztönözzön; helyette inkább a járadékos magatartásra és

15 Lásd többek között: Deepak Lal (1983), Ian M. D. Little (1982).

16 Idézi Shafaeddin, S. M. (2004), p. 7.

spekulációs tevékenységre ösztönöz, ami az erőforrások allokációját torz irányba viszi (p. 4.). Ha pedig fejletlen vagy hiányzik a piac, aligha remélhető, hogy a piaci mechanizmus fejleszti azt ki.

A piac „kudarcát” *Shafaeddin* egy olyan helyzet kialakulásában látja, amelynek esetében a piac nem képes „a javak és szolgáltatások társadalmilag optimális mennyiségét” produkálni, és „a nettó magán határhasznok” eltérnek a „nettó társadalmi határhasznoktól” (p. 7.). Egy ilyen eset kialakulásának okát abban látja, hogy a piac négy funkciója, nevezetesen a jelzéseket adás, a válaszolás, a mobilitás és a verseny (signalling, responding, mobility, competition) közül valamelyik nem, vagy nem megfelelően érvényesül, éspedig azért, mert a piac tökéletlen, nem teljes, fragmentált vagy éppen hiányzik, illetve a gazdasági tevékenységek közötti interdependencia externáliákat hoz létre (p. 7.).

Shafaeddin a piac kudarcának okait konkrétan a következőkben foglalja össze:

- A piacok monopolizáltak vagy oligopolisztikusak lehetnek.
- Externáliák létezhetnek.
- Méretgazdaságosság érvényesülhet.
- Bizonyos piacok, különösen a biztosítási és a határidős piacok nem tökéletesek, vagy egyáltalán nem léteznek.
- A piacok lassan vagy pontatlanul igazodhatnak csak, mivel az információ lassan terjed, vagy a marketing intézmények rugalmatlanok.
- Az egyének vagy a vállalatok lassan alkalmazkodnak.
- Az egyének nem úgy cselekednek, hogy valamit implicite vagy explicite maximáljanak.
- A kormányzati adózás elkerülése lehetetlen, és az nem ölt olyan formát, amely engedné a hatékonyságot.

Az állami beavatkozás főbb problémáit, vagyis a „kormányzati tökéletlenségek” főbb okait viszont a következőkben foglalja össze:

- Az egyének többet tudhatnak saját preferenciáikról és körülményeikről, mint a kormányzat.
- A kormányzati tervezés azáltal, hogy mindenki számára ugyanabba az irányba ad jelzést, növelheti a kockázatot, vagyis a kormányzatok a piacoknál is nagyobb hibákat követhetnek el.
- A kormányzati tervezés, minthogy egy komplex döntéshozatali mechanizmust ölel fel, merevebb és rugalmatlanabb lehet, mint a magán döntéshozatal.
- A kormányzat képtelen lehet a részletes tervek adminisztrálására.
- A kormányzati ellenőrzés lehetetlenné teheti a magánszektor egyéni kezdeményezéseit, ha sok bürokratikus akadályt képez.
- A szervezeteknek és egyéneknek szükségük van ösztönzőkre ahhoz, hogy dolgozzanak, újítsanak, ellenőrizzék a költségeket és hatékonyan osszák el az erőforrásokat, de a piac fegyelmet és jutalmazását az állami vállalatok és szervezetek nem tudják könnyen lemásolni.
- A kormányzás különböző szintjei és részei között gyenge lehet a koordinálás a piac által nyújtott, egyensúlyhoz vezető jelzések hiányában, különösen, ha különböző érdekeltségű csoportok vagy régiók vannak érintve.
- A piacok megszorításokat gyakorolnak azzal szemben, amit a kormányzat el tudna érni. Például, az áruk feketepiaci újraeladása és az informális szektorban zajló tevékenységek hatástalaníthatják a jegyrendszert vagy más, nem lineáris árazási vagy adózási rendszereket. Ez az „ösztönző-kompatibilitás” általános problémája.

- Az ellenőrzések erőforrás-fogyasztó tevékenységeket teremtenek, hogy lobbizás vagy korrupció által befolyásolják azokat – az ilyen tevékenységeket gyakran járadékkereső, vagy közvetlenül improduktív tevékenységeknek hívják az irodalomban.
- A tervezést olyan privilegizált és befolyásos csoportok manipulálhatják, amelyek saját érdekükben járnak el, és a tervezés olyan csoportokat hoz létre, amelyeket anyagi érdekek fűznek a tervezéshez, mint például bürokratákat és olyan iparúzókat, akik védett pozíciót szereznek általa.
- A kormányzatokat olyan szűk érdekcsoportok uralhatják, amelyek saját jólétükben érdekeltek csupán és gyakran kifejezetten ellenségesek a lakosság nagy részével szemben. A tervezés fokozhatja hatalmukat. (pp. 15–16.)

A Világbank (1992) a piaci tökéletlenségeket, illetve kudarcokat illetően megállapítja: „A piacok legtöbbször nem tükrözik pontosan a környezet társadalmi értékét”. Ennek többféle oka is van, mint például:

- A természeti környezetnek „semmilyen piaca nem létezik, minthogy nehéz kijelölni vagy érvényesíteni a jogot a környezet birtoklására vagy használatára – mint például a levegőminőség esetében. Ezért az árak nem tükrözik a szennyezők káros hatásait, és a következmény a túl nagy levegőszennyezés.”
- „Az erőforrásokhoz való szabad hozzájutás lehetővé teszi mindenki számára mértéktelen kiaknázásukat – miként az Amazonas esőerdői esetében és Costa Rica partjainál a szardíniák esetében történik. Ezekben az esetekben a környezeti hatásokat a felhasználók figyelmen kívül hagyják (és így azok externáliákká válnak). A következmény az erdőkivágás és a túlhalászás.”
- „Az egyéneknek és társadalmaknak nincs tájékozottsága a környezeti hatásokról, vagy a kár elkerülésének alacsony költségű megoldását illetően...”

Másfelől viszont, a „kormányzati tökéletlenségekkel” kapcsolatban a Világbank azt is leszögezi: „A kormányzati intézkedések olykor alacsony hatékonyságra ösztönöznek, ami viszont környezeti kárt okoz. Példa erre a mezőgazdaságnak, és az energiafelhasználásra, valamint a lakásépítésre és szarvasmarha-tenyésztésre nyújtott támogatások esete, továbbá a közületi szektorhoz tartozó környezetszennyezők számontarthatóságának hiánya; az olyan szolgáltatások, mint az elektromosság, a víz és az egészségügy, támogatott áron való biztosítása; valamint a köztulajdonban lévő földek és erdőségek nem hatékony menedzsmentje.

A kormányzati politika említett kudarcai súlyosbíthatják a piaci kudarcok által okozott környezeti kárt, mint ahogy ez a braziliai Amazonas esetében történt.” (Pp. 64–65.)

Miként a piaci tökéletlenségek és kudarcok sora, úgy a kormányzati hiányosságok változatainak száma is természetesen újabb és újabb elemekkel, illetve jelenségekkel bővíthető. Mindenesetre nyilvánvaló, hogy egy kormányzat elhibázott gazdaságpolitikai döntései, felelőtlen költségei, az állami bürokrácia felduzzadása és fölösleges gazdasági beavatkozásai, stb. rendkívül káros hatásúak mind a gazdaság, mind a társadalom fejlődésére nézve.

A fentiekből is következően nem az állam *mérete* a kritikus kérdés, hanem az, hogy működése mennyire hatékony és demokratikus. Nem is az a kérdés, hogy beavatkozzon-e az állam a gazdasági folyamatokba, hanem az, hogy milyen mértékben és milyen módon, vagyis csak amennyire valóban szükséges, ne erőszakosan, a piac működését megzavarva, hanem piackonform módon.

A gyakorlat tehát nemcsak a „*piaci tökéletlenségekre*” világított rá, hanem a „*kormányzati tökéletlenségekre*” is. A megoldást jelentő alternatíva ezért az állam és a piac szerepének olyan kombinációja, amely megfelel nemcsak azok természetének és valódi funkció-

inak, hanem egyszersmind az adott feltételeknek és változó követelményeknek is. (Ha nincs tisztázva, hogy milyen konkrét feladatok hárulnak az államra, és mi várható el reálisan a piaci mechanizmustól és egyéni tevékenységektől, értelmetlen és üres fecsegés arról beszélni, hogy kisebb vagy nagyobb államra, illetve költségvetésre van-e szükség.)

4. AZ ÁLLAM, A PIAC ÉS A CIVIL TÁRSADALOM VISZONYA

A piac spontán működése, még az ún. „tökéletes” piacé is, – amint azt már a történelmi tanulságok kapcsán hangsúlyoztuk – természetszerűen növeli és nem csökkenti a termékeket, illetve szolgáltatásaikat a piacon kínáló és értékesítő egyének, vállalatok, illetve országok közötti jövedelmi különbségeket. Ez tehát annak a naiv feltevésnek a cáfolata, amely szerint a szabályozatlan, spontánul működő piacgazdaság (akár „nemzeti”, akár világszinten működő piacgazdaságról legyen is szó) képes lenne magától, tudniillik kompenzáló szociálpolitikai és jövedelem-újraelosztási politika nélkül az abban résztvevők fejlődésének konvergenciáját, a termelési tényezők árának és tulajdonosaik jövedelmének, illetve az egyes országok nemzeti jövedelmének kiegyenlítésére. A piacnak – még ha „tökéletesen” működik is – nem feladata sem a társadalmon belüli, sem a nemzetek közötti egyenlőség megteremtése, sem pedig valamiféle „igazságos” jövedelemelosztás biztosítása. (Az ún. *szociális piacgazdaság* valójában – nevével ellentétben – nem magának a piacgazdaságnak a szociális jellegét jelenti, hanem csupán azt, hogy a piacgazdaság működését egy annak kedvezőtlen társadalmi hatásait ellensúlyozni törekvő állami szociálpolitika egészíti ki.)

Az állam túlságosan is kiterjedt szerepe, túlzott hatalma és a gazdaság és a társadalom életébe való intenzív beavatkozása viszont (miként a volt „szocialista” országok esete mutatja) diktatórikus, elnyomó rendszert teremt, illetve jelez, míg a piac spontán működése a gazdaságban és társadalomban erősen differenciáló, sőt, polarizációs hatásokkal jár.

Ezért csak a civil társadalom „ellensúlyozó ereje” képes mindkét veszély elhárítására, és mind a „kormányzati”, mind pedig a „piaci tökéletlenségek” enyhítésére. Ezt „*az ellensúlyozó erő szükségességéről*” szóló tanulságot éppen azoknak a fejlett nyugati országoknak a példája bizonyítja, amelyekben a *jóléti állam* és *szociális piacgazdaság* megszületése és a politikai demokrácia kibontakozása a civil társadalom szervezetei (tömegmozgalmai, szakszervezetei, női és ifjúsági szervezetei, demokratikus pártjai, stb.) által folytatott kitartó, olykor heves tüntetéseket és militáns sztrájkokat felölelő harcának köszönhető.

Jóllehet az elmúlt két évszázadban nemcsak különféle eszmék születtek egy egyenlőbb, igazságosabb és demokratikus társadalmi rendre vonatkozóan, hanem bizonyos kísérletekre, illetve erőfeszítésekre is sor került egy ilyen rendszer egyik vagy másik országban való megteremtésére, az ilyen egyedi törekvések és próbálkozások rendre kudarcot vallottak. Ennek alapvető (bár nem kizárólagos) oka az, hogy egy olyan új rendszer, amely alapvetően különbözik a világgazdaságban uralkodó rendszertől, nem fejleszthető ki sem az abba szervesen integrálódott, sem egy-egy attól elszigetelődő országon belül. Az előbbi esetben a nagyobb, globális rendszer törvényszerűségei és mechanizmusai akadályozzák azt meg, az utóbbi esetben pedig az elszigetelődés és a külvilággal való szembenállás nyomán bekövetkező militarizálódás vet gátat, sőt teremt diktatórikus rendszert. Mindezt jól tükrözi egyfelől az a hatás, amely a fejlett piacgazdaságok esetében

a „jóléti állam” által képviselt „reform-kapitalizmus” nemzeti rendszerét éri napjainkban a tőkés piacgazdaság világrendszerének olyan jelenségei részéről, mint a globalizáció felgyorsulása nyomán kiéleződő nemzetközi verseny és a kereskedelmi és tőkeforgalmi liberalizáció hulláma. Másfelől pedig tükrözi az a kudarc, amelyet a „szocializmus egy országban” koncepciója és kísérlete szenvedett nemcsak ott, ahol az egy szovjet típusú diktatúrához vezetett az elszigetelődés körülményei között, hanem ott is, ahol egy demokratikus szocializmus kifejllesztésére irányuló törekvés – elszigetelődés nélkül, nem utolsósorban a külső nemzetközi hatások miatt – bukott el.

Miként az egyes társadalmakban, úgy a világtársadalomban sem az a perdöntő kérdés, hogy a piac vagy az állam, a laissez faire vagy a dirigizmus, a spontaneitás vagy az adminisztratív irányítás az ideálisabb megoldás. Vagyis nem a „kereskedő” és a „fejedelem” között kell választanunk (ahogy ezt *Marc Nerfin* fogalmazta¹⁷). A döntő kérdés az, hogyan tudja a civil társadalom (mégpedig minél előbb globális szinten is) mindkettőt, mind a piac spontán működését, mind az állam tevékenységét – éppen ezeknek egymás ellenőrzésére és ellensúlyozására való felhasználásával – korlátozni, és megfelelő irányba terelni.

Lehet, hogy ma még utópisztikusan hangzik a civil társadalom *világszinten* való szerveződéséről és szerepvállalásáról, érdekkifejező, -képviselő és -egyeztető funkcionálásáról és különösen annak a világpiac és az államok tevékenységét ellenőrző szerepéről szólni. De ez egyfelől olyan történelmi imperativusszá válhat hamarosan, hogy az emberiség jövője függ tőle (hiszen a kiáltó egyenlőtlenségek és súlyosbodó egyensúlytalanságok megoldására sem a piac, sem a meglévő állami, illetve „nemzetközi” intézmények nem képesek), másfelől pedig talán épp az informatika fejlődése, egy információs világtársadalom kibontakozása teremti meg a lehetőségét.

A kompetitív előnyök megteremtésére és kihasználására irányuló *nemzeti politika* szükségességének hangsúlyozása nem jelenti azt – az ilyen politika sikere esetén sem –, hogy megfelelkezhetünk azokról a globális problémákról, köztük elsősorban a nemzetközi fejlődésbeli szakadék tényéről, a reménytelen helyzetben lévő embermilliók sorsáról, a globalizálódás árnyoldalairól, a világgazdaság egyenlőtlen viszonyai és egyensúlytalanságai okozta problémákról, amely problémák mielőbbi és békés megoldása nélkül egyetlen nemzet sem lehet biztonságban. Éppen ezért nagy szükség van olyan erőfeszítésekre a nemzetközi diplomácia terén, amelyek közelebb vihetnek a globalizálódó világgazdaság folyamatainak célirányos, nemzetközi összefogással történő, kollektív és demokratikus szabályozásával egyfajta világméretű jóléti rendszer kialakulásához, és ezáltal megfoszthatják a terrorizmust globális táptalajától, a reménytelen szegénység és kiszolgáltatottság tömeges jelenlététől.¹⁸ Természetesen ez is feladatokat ró valamennyi államra, és nagy felelősséget a mindenkori kormányzatokra.

17 Nerfin, M. (1987).

18 Joseph E. Stiglitz (2002) szerint: „Most világszerte emberek milliói várakoznak kíváncsian, hogy kiderüljön, vajon a globalizációt meg lehet-e úgy reformálni, hogy előnyei szélesebb körben is érvényesüljenek.” (258. o.)

Referenciák

- Dunning, J. H. (1993), *Multinational Enterprises and the Global Economy*. Addison-Wesley, New York
- Friedman, M.–Friedman, R. (1988), *A szabad választás*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- Heckscher, E.F. (1919), „The Effects of Foreign Trade on the Distribution of Income”, *Economis Tidskrift*, Vol. 21.
- Keynes, J. M. (1926), *The End of Laissez-Faire*. Hogarth Press, London
- Keynes, J. M. (1936), *The General Theory of Employment, Interest and Money*. Macmillan, London
- Lal, D. (1983), *The Poverty of Development Economics*. The Inst. of Economic Affairs, Hobart Paperback. London
- Little, I. M. D. (1982), *Economic Development: Theory, Policy, and International Relations*. Basic Books, New York
- Marshall, A. (1890), (Repr.:1930, 8th edition), *Principles of Economics*. Macmillan & Co., London
- Mill, J. S. (1896), *Principles*. Green Longman, London – (Repr. 1965), *Principles of Political Economy*. Univ. of Toronto Press, Toronto – Routledge and Kegan Paul, London
- Nerfin, M. (1987), „Neither Prince nor Merchant: Citizen – An Introduction to the Third System”, *Development Dialogue*, No. 1. pp. 170-195.
- Ohlin, B. (1933), *Interregional and International Trade*. Cambridge, Mass.
- Posner, M. V. (1961), „International Trade and Technical Change”, *Oxford Economic Papers*, No. 13.
- Ricardo, D. (1821), *Principles of Political Economy and Taxation*. London
- Rosenstein-Rodan, P. (1984), „Natura Facit Saltum: Analysis of the Disequilibrium Growth Process”, in: Meier, N. – Seers, D. (1984), pp. 25-219.
- Rostow, W. W. (1990), *Theorists of Economic Growth from David Hume to the Present*. Oxford University Press, New York-Oxford
- Shafaeddin, S. M. (2004), „Who is the master? Who is the servant? Market or government? An alternative approach: Towards a coordination system”, *UNCTAD Discussion Papers*, No. 175.
- Smith, A. (1937), *The Wealth of Nations*. (Canan, E. ed.), Random House, New York
- Stiglitz, J. E. (2002), *A globalizáció és visszasságai*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Toye, J. (1987), *Dilemmas of Development*. Blackwell, Oxford
- Vernon, R. (1966), „International Investment and International Trade in the Product Cycle”, *Quarterly Journal of Economics*. May.
- World Bank (1992), *World Development Report. Development and the Environment*. Oxford University Press, New York